

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ

YVES BOT

της 24ης Απριλίου 2007¹

I — Εισαγωγή

1. Η υπό κρίση αίτηση για την έκδοση προδικαστικής απόφασης αποτελεί συνέχεια της αίτησης επί της οποίας εκδόθηκε η απόφαση της 13ης Ιανουαρίου 2004, Kühne & Heitz². Συνεπώς, το Finanzgericht Hamburg (Γερμανία) ζητεί από το Δικαστήριο να προσδιορίσει το περιεχόμενο και τη σημασία της απόφασης αυτής.

2. Το αιτούν δικαστήριο ερωτά αν η επανεξέταση και η διόρθωση καταστάσας απρόσβλητης διοικητικής απόφασης προκειμένου να ληφθεί υπόψη η ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου στην οποία προέβη εν τω μεταξύ το Δικαστήριο προϋποθέτουν ότι ο ενδιαφερόμενος επικαλέστηκε το κοινοτικό δίκαιο στο πλαίσιο της προσφυγής του ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου.

3. Περαιτέρω, το αιτούν δικαστήριο ζητεί από το Δικαστήριο να αποφανθεί αν υφίσταται χρονικός περιορισμός για την υποβολή αίτησης για επανεξέταση και

διόρθωση αντίθετης προς το κοινοτικό δίκαιο διοικητικής απόφασης η οποία έχει καταστεί απρόσβλητη.

4. Θα εξετάσω τα δύο αυτά ερωτήματα διαδοχικώς, αφού παρουσιάσω την υφιστάμενη νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με την προβληματική της επανεξέτασης των διοικητικών και δικαστικών αποφάσεων που, αν και έχουν καταστεί απρόσβλητες, αντίκεινται στις διατάξεις του κοινοτικού δικαίου όπως ερμηνεύτηκαν ακολούθως από το Δικαστήριο.

5. Πρώτον, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στο αιτούν δικαστήριο ότι για να πληρούται ο όρος που θέτει η προαναφερθείσα απόφαση Kühne & Heitz, σύμφωνα με τον οποίο η απόφαση του εθνικού δικαστηρίου που αποφαινεται σε τελευταίο βαθμό στηρίχθηκε σε ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου η οποία, βάσει μεταγενέστερης νομολογίας του Δικαστηρίου, αποδείχθηκε εσφαλμένη και υιοθετήθηκε από το εθνικό δικαστήριο, χωρίς αυτό να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο κατά το άρθρο 234, παράγραφος 3, ΕΚ, δεν απαιτείται ο προσφεύγων της κύριας δίκης να επικαλείται το κοινοτικό δίκαιο στο πλαίσιο της προσφυγής που άσκησε, βάσει του εσωτερικού δικαίου, ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου κατά της επίμαχης διοικητικής απόφασης.

1 — Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γαλλική.

2 — C-453/00, Συλλογή 2004, σ. I-837.

6. Δεύτερον, προτείνω στο Δικαστήριο να αποφανθεί ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν απαγορεύει την πρόβλεψη, κατ' εφαρμογή της αρχής της ασφάλειας δικαίου, χρονικού περιορισμού για την υποβολή αίτησης επανεξέτασης και ανάκλησης διοικητικής απόφασης που, αν και έχει καταστεί απρόσβλητη κατόπιν εξαντλήσεως των εθνικών ενδίκων μέσων, αντίκειται στο κοινοτικό δίκαιο όπως το ερμήνευσε ακολούθως το Δικαστήριο χωρίς το εθνικό δικαστήριο που αποφάνθηκε σε τελευταίο βαθμό να έχει υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο. Στα κράτη μέλη εναπόκειται να καθορίσουν, βάσει των κοινοτικών αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας, την προθεσμία εντός της οποίας πρέπει να υποβληθεί η αίτηση αυτή.

II — Το νομικό πλαίσιο

A — Το κοινοτικό δίκαιο

1. Το άρθρο 10 ΕΚ

7. Το άρθρο 10 ΕΚ ορίζει τα εξής:

«Τα κράτη μέλη λαμβάνουν κάθε γενικό ή ειδικό μέτρο κατάλληλο να εξασφαλίσει την εκπλήρωση των υποχρεώσεων που

απορρέουν από την παρούσα συνθήκη ή προκύπτουν από πράξεις των οργάνων της Κοινότητας. Διευκολύνουν την Κοινότητα στην εκτέλεση της αποστολής της.

Απέχουν από κάθε μέτρο που δύναται να θέσει σε κίνδυνο την πραγματοποίηση των σκοπών της παρούσας συνθήκης.»

8. Το Δικαστήριο, με την προαναφερθείσα απόφαση Kühne & Heitz, την οποία θα αναλύσω λεπτομερώς στη συνέχεια, έκρινε ότι, «βάσει της αρχής της συνεργασίας που απορρέει από το άρθρο 10 ΕΚ, ένα διοικητικό όργανο στο οποίο υποβλήθηκε σχετική αίτηση υποχρεούται να εξετάσει εκ νέου μια διοικητική απόφαση που κατέστη απρόσβλητη, προκειμένου να ληφθεί υπόψη η εν τω μεταξύ δοθείσα από το Δικαστήριο ερμηνεία της κρίσιμης διατάξεως του κοινοτικού δικαίου, όταν

— διαθέτει, κατά το εθνικό δίκαιο, την εξουσία να εξετάσει εκ νέου την απόφαση αυτή·

— η απόφαση αυτή κατέστη απρόσβλητη κατόπιν αποφάσεως εθνικού δικαστηρίου που αποφαινεται σε τελευταίο βαθμό·

— η εν λόγω απόφαση του εθνικού δικαστηρίου στηρίχθηκε σε ερμηνεία του

κοινοτικού δικαίου η οποία, βάσει μεταγενέστερης αποφάσεως του Δικαστηρίου, αποδείχθηκε εσφαλμένη και υιοθετήθηκε από το εθνικό δικαστήριο, χωρίς αυτό να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, κατά τους όρους του άρθρου 234, παράγραφος 3, ΕΚ, και

εξαγωγής εγκατέλειψαν ως έχουν το τελωνειακό έδαφος της Κοινότητας το αργότερο σε προθεσμία 60 ημερών από την αποδοχή αυτή.»

— ο ενδιαφερόμενος απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο μόλις έλαβε γνώση της εν λόγω νομολογίας του Δικαστηρίου».

10. Το άρθρο 5, παράγραφος 1, του κανονισμού αυτού ορίζει τα εξής:

2. Οι κρίσιμες διατάξεις του κανονισμού (ΕΟΚ) 3665/87.

9. Το άρθρο 4, παράγραφος 1, του κανονισμού (ΕΟΚ) 3665/87 της Επιτροπής, της 27ης Νοεμβρίου 1987, για τις κοινές λεπτομέρειες εφαρμογής του καθεστώτος των επιστροφών λόγω εξαγωγής για τα γεωργικά προϊόντα³ ορίζει τα εξής:

«Η καταβολή της διαφοροποιημένης ή μη διαφοροποιημένης επιστροφής εξαρτάται όχι μόνο από το αν το προϊόν έχει εγκαταλείψει το τελωνειακό έδαφος της Κοινότητας, αλλά επίσης, εκτός αν έχει χαθεί κατά τη μεταφορά λόγω ανωτέρας βίας, από το αν έχει εισαχθεί σε τρίτη χώρα και, κατά περίπτωση, σε δεδομένη τρίτη χώρα μέσα στους δώδεκα μήνες που έπονται της ημερομηνίας αποδοχής της διασάφησης εξαγωγής:

«Με την επιφύλαξη των διατάξεων των άρθρων 5 και 16, η πληρωμή της επιστροφής εξαρτάται από την προσκόμιση της απόδειξης ότι τα προϊόντα για τα οποία έγινε αποδεκτή η διασάφηση

α) όταν υπάρχουν σοβαρές αμφιβολίες ως προς τον πραγματικό προορισμό του προϊόντος

3 — ΕΕ L 351, σ. 1. Ο κανονισμός αυτός καταργήθηκε και αντικαταστάθηκε από τον κανονισμό (ΕΚ) 800/1999 της Επιτροπής, της 15ης Απριλίου 1999, για τις κοινές λεπτομέρειες εφαρμογής του καθεστώτος των πιστοποιητικών εξαγωγής για τα γεωργικά προϊόντα (ΕΕ L 102, σ. 11).

[...]»

11. Το περιεχόμενο του άρθρου 5 του κανονισμού αυτού είναι ανάλογο με το περιεχόμενο του προϊσχύσαντος άρθρου 10, παράγραφος 1, του κανονισμού (ΕΟΚ) 2730/79 της Επιτροπής, της 29ης Νοεμβρίου 1979, περί των κοινών λεπτομερειών εφαρμογής του καθεστώτος των επιστροφών λόγω εξαγωγής για τα γεωργικά προϊόντα⁴, που έχει ερμηνεύσει το Δικαστήριο.

12. Ειδικότερα, το Δικαστήριο, με την απόφαση της 14ης Δεκεμβρίου 2000, Emsland-Stärke⁵, έκρινε ότι οι προϋποθέσεις που προβλέπει το άρθρο 10, παράγραφος 1, του κανονισμού 2730/79 πρέπει να έχουν τεθεί *πριν* από τη χορήγηση της επιστροφής λόγω εξαγωγής. Κατά το Δικαστήριο, τούτο προκύπτει με σαφήνεια από το γράμμα της εν λόγω διατάξεως, κατά την οποία η καταβολή «εξαρτάται [...] από το αν το προϊόν [...] έχει εισαχθεί σε τρίτη χώρα», καθώς και από την ένατη αιτιολογική σκέψη του εν λόγω κανονισμού, η οποία έχει πανομοιότυπη διατύπωση⁶.

B — Το εθνικό δίκαιο

13. Στο γερμανικό δίκαιο, το άρθρο 48, παράγραφος 1, πρώτο εδάφιο, του νόμου περί διοικητικής διαδικασίας

(Verwaltungsverfahrensgesetz, στο εξής: VwVfG), της 25ης Μαΐου 1976⁷, προβλέπει ότι η παράνομη διοικητική πράξη, ακόμη και αν έχει καταστεί απρόσβλητη, μπορεί να ανακληθεί, εν όλω ή εν μέρει, για το μέλλον ή αναδρομικά.

14. Κατά τη γερμανική νομολογία, η διοικητική αρχή διαθέτει κατ' αρχήν διακριτική ευχέρεια να ανακαλεί παράνομες διοικητικές πράξεις που έχουν καταστεί απρόσβλητες. Κατά τη νομολογία αυτή, το άρθρο 48, παράγραφος 1, πρώτο εδάφιο, του VwVfG παρέχει δικαίωμα ανάκλησης της εν λόγω πράξης μόνο στην εξαιρετική περίπτωση που η διατήρησή της είναι «άνευ ετέρου αφόρητη» από πλευράς των εννοιών της δημοσίας τάξεως, της καλής πίστεως, της επιεικείας, της ίσης μεταχειρίσεως ή της πρόδηλης έλλειψης νομιμότητας.

15. Εξάλλου, το άρθρο 51 του VwVfG προβλέπει την επανάληψη των διαδικασιών που τερματίστηκαν με διοικητική πράξη η οποία κατέστη απρόσβλητη. Το άρθρο 51, παράγραφος 1, του VwVfG ορίζει ότι η αρμόδια αρχή πρέπει κατόπιν αιτήσεως του ενδιαφερομένου να αποφασίσει για την ανάκληση ή τροποποίηση μιας απρόσβλητης διοικητικής πράξεως αν:

— η πραγματική ή νομική κατάσταση, επί της οποίας στηρίζεται η πράξη τροποποιήθηκε, μετά την έκδοσή της, υπέρ του ενδιαφερομένου·

4 — ΕΕ ειδ. έκδ. 03/027, σ. 70. Ο κανονισμός αυτός τροποποιήθηκε από τον κανονισμό (ΕΟΚ) 5668/85 της Επιτροπής, της 4ης Μαρτίου 1985 (ΕΕ L 65, σ. 5, στο εξής: κανονισμός 2730/79).

5 — C-110/99, Συλλογή 2000, σ. I-11569.

6 — Σκέψη 48. Το ίδιο ισχύει, αναλογικά, για την τέταρτη αιτιολογική σκέψη του κανονισμού 3665/87 που πρέπει να συσχετιστεί με το άρθρο 5, παράγραφος 1, του ίδιου κανονισμού.

7 — BGBl. 1976 I, σ. 1253.

- υπάρχουν νέα αποδεικτικά μέσα τα οποία θα οδηγούσαν σε ευνοϊκότερη για τον ενδιαφερόμενο απόφαση·
 - συντρέχουν λόγοι επανάληψης της διαδικασίας κατ' άρθρο 580 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας (Zivilprozessordnung).
18. Το Hauptzollamt, με απόφαση της 10ης Αυγούστου 1995, αναζήτησε από την εταιρία Kempster τις επιστροφές λόγω εξαγωγής που είχε καταβάλει σε αυτήν ύψους 360.022,62 γερμανικών μάρκων (DEM).
19. Το Finanzgericht Hamburg, με απόφαση της 16ης Ιουνίου 1999, απέρριψε την προσφυγή που άσκησε η εταιρία Kempster κατά της απόφασης αυτής για τον λόγο ότι η προσφεύγουσα δεν απέδειξε ότι τα ζώα εισήχθησαν σε τρίτη χώρα, σύμφωνα με το άρθρο 5, παράγραφος 1, στοιχείο α', του κανονισμού 3665/87.

III — Τα πραγματικά περιστατικά και η διαδικασία της διαφοράς στην κύρια δίκη

16. Κατά τα έτη 1990-1992, η εταιρία Willy Kempster KG (στο εξής: Kempster ή προσφεύγουσα) εξήγαγε βοοειδή σε διάφορες αραβικές χώρες και στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Προς τούτο, ζήτησε και εισέπραξε από το Hauptzollamt Hamburg-Jonas (στο εξής: Hauptzollamt) τα ποσά των επιστροφών λόγω εξαγωγής.
20. Το Bundesfinanzhof, με διάταξη της 11ης Μαΐου 2000, απέρριψε την έφεση που άσκησε η εταιρία Kempster κατά της απόφασης αυτής.
17. Στο πλαίσιο αγορανομικού ελέγχου, το Betriebsprüfungsstelle Zoll (τελωνειακή υπηρεσία ελέγχου) του Oberfinanzdirektion (περιφερειακή διεύθυνση οικονομικών) του Freiburrg διαπίστωσε ότι ορισμένα ζώα είχαν ψοφήσει ή είχαν θανατωθεί κατά τη μεταφορά ή κατά τη διάρκεια της καραντίνας στις χώρες προορισμού.
21. Στις 14 Δεκεμβρίου 2000, το Δικαστήριο εξέδωσε την προαναφερθείσα απόφαση Emsland-Stärke, με την οποία, υπενθυμίζω, αποφάνθηκε ότι η προϋπόθεση της καταβολής της διαφοροποιημένης ή μη διαφοροποιημένης επιστροφής κατά την οποία το προϊόν πρέπει να έχει εισαχθεί σε τρίτη χώρα και, κατά περίπτωση, σε δεδομένη τρίτη χώρα, εκτός αν έχει χαθεί κατά τη μεταφορά λόγω ανωτέρας βίας, μπορεί να τεθεί μόνον πριν τη χορήγηση της επιστροφής αυτής.

22. Το Bundesfinanzhof, με απόφαση της 21ης Μαρτίου 2002, δέχτηκε την ερμηνεία αυτή του Δικαστηρίου, κάνοντας μνεία της προαναφερθείσας απόφασης Emsland-Stärke.

23. Η εταιρία Kempter, με έγγραφο της 16ης Σεπτεμβρίου 2002, ζήτησε από το Hauptzollamt την επανάληψη της διαδικασίας και την ανάκληση της απόφασης περί αναζήτησεως των επιστροφών λόγω εξαγωγής. Η εταιρία Kempter, προς στήριξη του αιτήματος αυτού, ισχυρίστηκε ότι είχε επέλθει εν τω μεταξύ μεταβολή της νομικής κατάστασης. Επικαλέστηκε προς τούτο την απόφαση του Bundesfinanzhof της 21ης Μαρτίου 2002, της οποίας έλαβε γνώση την 1η Ιουλίου 2002 από τηλεομοιοτυπία της εταιρίας SAB.

24. Το Hauptzollamt απέρριψε το αίτημα αυτό με απόφασή της 5ης Νοεμβρίου 2002, επισημαίνοντας ότι η μεταστροφή αυτή της νομολογίας δεν συνιστά μεταβολή του νομικού καθεστώτος η οποία και μόνο δικαιολογεί, βάσει του άρθρου 51, παράγραφος 1, σημείο 1, του VwVfG, την επανάληψη της διαδικασίας. Η διοικητική προσφυγή της προσφεύγουσας κατά της απόφασης αυτής απορρίφθηκε με απόφαση της 25ης Μαρτίου 2003.

25. Στη συνέχεια, η εταιρία Kempter προσέφυγε στο Finanzgericht Hamburg στις 26 Απριλίου 2004, υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι, στην προκειμένη περίπτωση, οι προϋποθέσεις επανεξέτασης απρόσβλητης

διοικητικής απόφασης, τις οποίες έθεσε το Δικαστήριο με την προαναφερθείσα απόφαση Kühne & Heitz, πληρούνται και, ως εκ τούτου, η απόφαση περί επιστροφής της 10ης Αυγούστου 1995 πρέπει να ανακληθεί.

IV — Η προδικαστική παραπομπή

26. Το Finanzgericht Hamburg, με την αίτησή του, διαπιστώνει καταρχάς ότι οι διάδικοι συμφωνούν ότι, υπό το φως της προαναφερθείσας απόφασης Emsland-Stärke, η διοικητική απόφαση περί επιστροφής της 10ης Αυγούστου 1995 πρέπει να θεωρηθεί παράνομη. Εντούτοις, οι διάδικοι ερίζουν ως προς το αν το Hauptzollamt, προκειμένου να λάβει υπόψη του την ερμηνεία που δέχτηκε το Δικαστήριο με την απόφαση Emsland-Stärke, υποχρεούται να επανεξετάσει την εν λόγω διοικητική απόφαση η οποία κατέστη απρόσβλητη πριν την έκδοση της απόφασης Emsland-Stärke.

27. Το αιτούν δικαστήριο φρονεί ότι οι δύο πρώτες από τις τέσσερις προϋποθέσεις που θέτει το Δικαστήριο με την προαναφερθείσα απόφαση Kühne & Heitz⁸ συντρέχουν. Πράγματι, το Hauptzollamt μπορεί,

8 — Στην προκειμένη περίπτωση, το αιτούν δικαστήριο αναφέρεται μόνο στα τέσσερα σημεία του διατακτικού της απόφασης αυτής και όχι στο σημείο που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι συνιστά την πρώτη προϋπόθεση, ήτοι να έχει υποβληθεί αίτηση επανεξέτασης ενώπιον του διοικητικού οργάνου.

βάσει του άρθρου 48, παράγραφος 1, πρώτο εδάφιο, του VwVfG, να ανακαλέσει την απόφαση περί επιστροφής. Εξάλλου, η διοικητική αυτή απόφαση κατέστη απρόσβλητη κατόπιν αποφάσεως εθνικού δικαστηρίου που αποφάνθηκε σε τελευταίο βαθμό⁹.

28. Αντιθέτως, το αιτούν δικαστήριο έχει αμφιβολίες ως προς το αν πληρούνται και η τρίτη προϋπόθεση που θέτει η προαναφερθείσα απόφαση Kühne & Heitz. Σύμφωνα με την προϋπόθεση αυτή, η απόφαση εθνικού δικαστηρίου τελευταίου βαθμού πρέπει, κατόπιν μεταγενέστερης απόφασης του Δικαστηρίου, να στηρίζεται σε εσφαλμένη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου στην οποία προέβη χωρίς να έχει υποβάλει στο Δικαστήριο αίτηση για την έκδοση προδικαστικής απόφασης, μολοντί συνέτρεχαν προς τούτο οι προϋποθέσεις του άρθρου 234, τρίτο εδάφιο, ΕΚ.

29. Κατά το Finanzgericht Hamburg, αν η προϋπόθεση αυτή ερμηνευόταν υπό την έννοια ότι ο προσφεύγων πρέπει να έχει προσβάλει δικαστικώς τη διοικητική πράξη με επίκληση του κοινοτικού δικαίου και ο εθνικός δικαστής να απέρριψε την προσφυγή χωρίς να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, θα έπρεπε να απορριφθεί η εν λόγω προσφυγή. Πράγματι, η προσφεύγουσα δεν επικαλέστηκε ούτε ενώπιον του Finanzgericht ούτε ενώπιον

του Bundesfinanzhof εσφαλμένη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου, ήτοι του άρθρου 5, παράγραφος 1, του κανονισμού 3665/87.

30. Ωστόσο, το αιτούν δικαστήριο φρονεί ότι από την προαναφερθείσα απόφαση Kühne & Heitz προκύπτει ότι η εκδικασθείσα από το Δικαστήριο υπόθεση επίσης χαρακτηρίζεται από το ότι η τότε προσφεύγουσα δεν είχε ζητήσει την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο. Το αιτούν δικαστήριο εκτιμά επίσης ότι η αδυναμία των εθνικών δικαστηρίων να αντιληφθούν τη σημασία της ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου δεν πρέπει να αποβαίνει σε βάρος του θιγόμενου ιδιώτη.

31. Εξάλλου, το αιτούν δικαστήριο έχει αμφιβολίες ως προς το περιεχόμενο της τέταρτης προϋπόθεσης που έθεσε το Δικαστήριο με την προαναφερθείσα απόφαση Kühne & Heitz, ήτοι την προϋπόθεση ο ενδιαφερόμενος να απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο αμέσως μόλις έλαβε γνώση της νομολογίας του Δικαστηρίου.

32. Συναφώς, το Finanzgericht Hamburg εξηγεί ότι μία περαιτέρω ιδιαιτερότητα της διαφοράς της κύριας δίκης αποτελεί το γεγονός ότι η εταιρία Kempster ζήτησε από το Hauptzollamt την ανάκληση της απόφασης της 10ης Αυγούστου 1995 περί επιστροφής, με έγγραφο της 16ης Σεπτεμβρίου 2002, ήτοι δεκαεννέα μήνες μετά την έκδοση της προαναφερθείσας απόφασης Emsland-Stärke, της 14ης Δεκεμβρίου 2000.

9 — Κατά το αιτούν δικαστήριο, είναι αδιάφορο ότι, λόγω των ιδιαίτεροτήτων των εθνικών δικονομικών κανόνων, το Bundesfinanzhof αποφάνθηκε όχι με απόφαση αλλά με διάταξη. Ο τύπος της δικαστικής απόφασης είναι αδιάφορος, αρκεί ο προσφεύγων να έχει εξαντλήσει όλους τους βαθμούς δικαιοδοσίας του εθνικού δικαίου.

33. Το αιτούν δικαστήριο κρίνει περαιτέρω ότι η προθεσμία για την υποβολή αίτησης ανάκλησης της διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη εξαρτάται από τη θετική γνώση της νομολογίας του Δικαστηρίου εκ μέρους του ενδιαφερομένου. Διευκρινίζει επίσης ότι, όσον αφορά την ερμηνεία του επιρρήματος «αμέσως» που χρησιμοποιεί το Δικαστήριο στην προαναφερθείσα απόφαση Kühne & Heitz, ο όρος αυτός στο γερμανικό δίκαιο σκοπεί στην εκτίμηση ενός στοιχείου αιτιώδους συνάφειας¹⁰. Ως εκ τούτου, το Finanzgericht Hamburg φρονεί ότι ο εν λόγω όρος έχει την έννοια του «αμελλητί» ή της «άνευ υπαιτίου καθυστέρησης». Βάσει των ανωτέρω, πρέπει, κατά το Finanzgericht Hamburg, να θεωρηθεί ότι η υποβολή αίτησης επανεξέτασης εντός τριών μηνών από την ημερομηνία κατά την οποία ο ενδιαφερόμενος έλαβε γνώση της ερμηνείας του Δικαστηρίου πληροί την τέταρτη προϋπόθεση που έθεσε το Δικαστήριο με την προαναφερθείσα απόφαση Kühne & Heitz.

34. Ωστόσο, το αιτούν δικαστήριο έχει αμφιβολίες, γενικότερα, αν η δυνατότητα διόρθωσης ισχύουσας διοικητικής απόφασης που παραβιάζει το κοινοτικό δίκαιο περιορίζεται χρονικά για λόγους ασφάλειας δικαίου ή αν, αντιθέτως, είναι χρονικά απεριόριστη.

35. Στο μέτρο που η διοίκηση οφείλει να εφαρμόζει την ερμηνεία διάταξης του κοινοτικού δικαίου την οποία έχει δεχθεί το Δικαστήριο με προδικαστική απόφαση στις γεννηθείσες προ της απόφασης αυτής έννομες

σχέσεις, το αιτούν δικαστήριο δεν θεωρεί ότι η δυνατότητα, βάσει της προαναφερθείσας απόφασης, να ζητηθεί η ανάκληση μιας αντίθετης προς το κοινοτικό δίκαιο απόφασης η οποία έχει καταστεί απρόσβλητη πρέπει κατ'εξάιρεση να είναι περιορισμένη από χρονικής απόψεως.

36. Κατόπιν των ανωτέρω, το αιτούν δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την πρόοδο της δίκης και να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα δύο ερωτήματα:

«1) Προϋποθέτει ο έλεγχος και η διόρθωση καταστάσας απρόσβλητης διοικητικής αποφάσεως προκειμένου να ληφθεί υπόψη η ερμηνεία των σχετικών διατάξεων του κοινοτικού δικαίου, στην οποία προέβη εν τω μεταξύ το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ότι ο ενδιαφερόμενος προσέβαλε τη διοικητική απόφαση ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων με επίκληση του κοινοτικού δικαίου;

2) Υφίσταται χρονικός περιορισμός για την υποβολή αιτήσεως για έλεγχο και διόρθωση αντίθετης προς το κοινοτικό δίκαιο διοικητικής αποφάσεως η οποία έχει καταστεί απρόσβλητη, πέραν των προϋποθέσεων που έθεσε η απόφαση [Kühne & Heitz] για λόγους αναγόμενους σε ιεραρχικώς υπερκείμενους κανόνες του κοινοτικού δικαίου;»

10 — Ο γερμανικός όρος είναι «unmittelbar» που σημαίνει «αμέσως» ή «πάραιτα».

V — Ανάλυση

A — Εισαγωγικές παρατηρήσεις σχετικά με τις τάσεις της ισχύουσας νομολογίας

37. Πριν αναλύσω τα δύο προδικαστικά ερωτήματα, θεωρώ αναγκαίο να συνοψίσω την υφισταμένη νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με την προβληματική της επανεξέτασης των διοικητικών και δικαστικών πράξεων που, ενώ έχουν καταστεί απρόσβλητες, αντίκεινται στο κοινοτικό δίκαιο όπως αυτό ερμηνεύθηκε ακολούθως από το Δικαστήριο. Μπορούμε έτσι να διακρίνουμε τις διάφορες περιπτώσεις που αντιμετώπισε το Δικαστήριο, τον τρόπο με τον οποίο τις χειρίστηκε και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της υπόθεσης επί της οποίας εκδόθηκε η προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz.

38. Διαπιστώνω καταρχάς ότι, πέρα από τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των υποθέσεων επανεξέτασης απρόσβλητων εθνικών αποφάσεων, η τάση της νομολογίας αυτής χαρακτηρίζεται από τη σταθερή σημασία που το Δικαστήριο αποδίδει στην αρχή της ασφάλειας δικαίου.

39. Η φύση της αρχής της ασφάλειας δικαίου, από μακρού δεκτής από το

Δικαστήριο ως γενικής αρχής του κοινοτικού δικαίου¹¹, είναι διττή καθόσον σκοπεύει στην εξασφάλιση τόσο της ποιότητας και της ακεραιότητας του κανόνα όσο και της σταθερότητας των έννομων σχέσεων¹².

40. Αυτή ακριβώς η απαίτηση της σταθερότητας των έννομων σχέσεων βρίσκεται στο επίκεντρο των σκέψεων του Δικαστηρίου σε πολλές πρόσφατες αποφάσεις.

41. Η αρχή του ουσιαστικού δεδικασμένου, καθόσον συμβάλλει στην επιταγή αυτή της σταθερότητας των έννομων σχέσεων, διασφαλίζεται ιδιαίτερα από το Δικαστήριο.

42. Έτσι, το Δικαστήριο, με την απόφαση της 30ής Σεπτεμβρίου 2003, Köbler¹³, απαντώντας στα επιχειρήματα ορισμένων κυβερνήσεων που επικαλούνταν την αρχή του ουσιαστικού δεδικασμένου προς στήριξη της θέσης κατά την οποία η αρχή της αστικής ευθύνης του κράτους λόγω παραβίασεως του κοινοτικού δικαίου δεν εφαρμόζεται στις αποφάσεις εθνικού δικαστηρίου που αποφαίνεται σε τελευταίο βαθμό, τόνισε ιδιαίτερα τη σημασία της αρχής του ουσιαστικού

11 — Βλ. αποφάσεις της 22ας Μαρτίου 1961, Snupat κατά Ανωτάτης Αρχής (42/59 και 49/59, Συλλογή 1954-1964, σ. 599), και της 6ης Απριλίου 1962, De Geus (13/61, Συλλογή 1954-1964, σ. 665).

12 — Mehdi, R., *Variations sur le principe de sécurité juridique [Παραλλαγές της αρχής της ασφάλειας δικαίου]*, Liber Amicorum Jean Raux, Argoée, Rennes, 2006, σ. 177, 178.

13 — C-224/01, Συλλογή 2003, σ. I-10239.

δεδικασμένου. Έκρινε ότι «προς διασφάλιση τόσο της σταθερότητας του δικαίου και των εννόμων σχέσεων όσο και της χρηστής απονομής της δικαιοσύνης, επιβάλλεται να μην μπορεί να τεθεί ζήτημα κύρους των δικαστικών αποφάσεων οι οποίες έχουν καταστεί αμετάκλητες, μετά την εξάντληση των προβλεπομένων ενδίκων μέσων ή μετά την εκπνοή των προθεσμιών που τάσσονται για την άσκηση αυτών των ενδίκων μέσων»¹⁴. Πρόσθεσε ότι «η αναγνώριση της ευθύνης του Δημοσίου λόγω αποφάσεων δικαστηρίου κρίνοντας σε τελευταίο βαθμό δεν συνεπάγεται, καθεαυτή, την αμφισβήτηση της ισχύος του ουσιαστικού δεδικασμένου μιας τέτοιας απόφασης [καθόσον] η διαδικασία που σκοπεύει στην αναγνώριση της ευθύνης του Δημοσίου δεν έχει το ίδιο αντικείμενο, ούτε αναγκαστικώς τους ίδιους διαδικούς με τη δίκη επί της οποίας εκδόθηκε η απόφαση που έχει περιβληθεί την ισχύ του ουσιαστικού δεδικασμένου»¹⁵ και διότι, εν πάση περιπτώσει, δεν συνεπάγεται την αναθεώρηση της επίζημιας δικαστικής απόφασης.

43. Το Δικαστήριο, με την απόφαση της 16ης Μαρτίου 2006, Karferer¹⁶, επισήμανε εκ νέου την απαίτηση της σταθερότητας των δικαστικών αποφάσεων που έχουν καταστεί απρόσβλητες και τη σημασία που έχει προς τούτο, τόσο στην κοινοτική όσο και στις εθνικές έννομες τάξεις, η αρχή του ουσιαστικού δεδικασμένου¹⁷. Διατύπωσε, κάνοντας επίσης μνεία της απόφασης της 1ης

Ιουνίου 1999, Eco Swiss¹⁸, την αρχή ότι «το κοινοτικό δίκαιο δεν επιβάλλει στα εθνικά δικαστήρια να μην εφαρμόζουν τους εθνικούς δικονομικούς κανόνες που προσδίδουν ισχύ δεδικασμένου σε ορισμένη απόφαση, έστω και αν η μη εφαρμογή αυτή θα είχε ως αποτέλεσμα να αποφευχθεί η παραβίαση του κοινοτικού δικαίου από την εν λόγω απόφαση»¹⁹.

44. Στο πλαίσιο της νομολογιακής αυτής τάσης και προκειμένου, αυτή τη φορά, για απρόσβλητες διοικητικές αποφάσεις, το Δικαστήριο, με την προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz, αποφάνθηκε περί του συμβιβασμού των απαιτήσεων που απορρέουν από την αρχή της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου και του αναδρομικού αποτελέσματος των προδικαστικών αποφάσεων του με τις απαιτήσεις της αρχής της ασφάλειας δικαίου σε συνδυασμό με την αρχή του ουσιαστικού δεδικασμένου.

45. Στην υπόθεση αυτή, το πρόβλημα ήταν, ειδικότερα, αν μπορεί να υποχρεωθεί εθνική αρχή να εφαρμόσει κανόνα του κοινοτικού δικαίου όπως έχει ερμηνευθεί από το Δικαστήριο, ακόμη και σε έννομες σχέσεις που έχουν διαμορφωθεί πριν από την απόφαση του Δικαστηρίου επί αιτήσεως ερμηνείας, παρά το γεγονός ότι η διοικητική απόφαση έχει καταστεί απρόσβλητη πριν ζητηθεί η

14 — Σκέψη 38.

15 — Σκέψη 39.

16 — C-234/04, Συλλογή 2006, σ. I-2585.

17 — Σκέψη 20.

18 — C-126/97, Συλλογή 1999, σ. I-3055, σκέψεις 46 και 47.

19 — Απόφαση Karferer, όπ.π. (σκέψη 21). Ο προσδιορισμός του περιεχομένου της αρχής του ουσιαστικού δεδικασμένου βρίσκεται επίσης στο επίκεντρο της εκκρεμούσης ενώπιον του Δικαστηρίου υπόθεσης Lucchini Siderurgica (C-119/05), επί της οποίας ο γενικός εισαγγελέας ανέπτυξε τις προτάσεις του στις 14 Σεπτεμβρίου 2006.

επανεξέταση της υπόθεσης αυτής προκειμένου να ληφθεί υπόψη η εν λόγω απόφαση του Δικαστηρίου.

46. Το Δικαστήριο, υπενθυμίζοντας ότι μεταξύ των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου περιλαμβάνεται και η ασφάλεια δικαίου και ότι η μη δυνατότητα προσβολής μιας διοικητικής απόφασης, λόγω εκπνοής των εύλογων προθεσμιών προσβολής της ή εξαντλήσεως των ενδίκων μέσων, συμβάλλει στην ασφάλεια δικαίου, αποφάνθηκε ότι «το κοινοτικό δίκαιο δεν επιβάλλει, κατ' αρχήν, στο διοικητικό όργανο την υποχρέωση να εξετάσει εκ νέου μια διοικητική απόφαση που κατέστη απρόσβλητη»²⁰.

47. Το Δικαστήριο διαμόρφωσε έτσι την τάση της νομολογίας: λαμβανομένων υπόψη των απαιτήσεων της αρχής της ασφάλειας δικαίου, ο κανόνας είναι ότι η εθνική αρχή δεν υποχρεούται από το κοινοτικό δίκαιο να εξετάσει εκ νέου μια διοικητική απόφαση που έχει καταστεί απρόσβλητη. Κατ' εξαίρεση, υποχρεούται να επανεξετάσει και ενδεχομένως να αναθεωρήσει μια τέτοια απόφαση υπό περιστάσεις που το Δικαστήριο προσπάθησε να απαριθμήσει περιοριστικώς.

48. Το Δικαστήριο, στην προσπάθειά του αυτή, βασίστηκε κυρίως στο ειδικότερο πλαίσιο της απόφασης που το απασχολούσε. Απαριθμεί έτσι τέσσερις «περιστάσεις» που

χαρακτηρίζουν την υπόθεση της κύριας δίκης και, εφόσον συντρέχουν αθροιστικώς, θεμελιώνουν, υπό το πρίσμα του άρθρου 10 ΕΚ, υποχρέωση επανεξέτασης εκ μέρους του διοικητικού οργάνου στο οποίο υποβλήθηκε αίτηση επανεξέτασης. Υπενθυμίζω ποιες είναι οι περιστάσεις αυτές, τις οποίες αναφέρει το Δικαστήριο τόσο στο σκεπτικό όσο και στο διατακτικό της απόφασής του:

- το διοικητικό όργανο διαθέτει, κατά το εθνικό δίκαιο, την εξουσία να εξετάσει εκ νέου μια διοικητική απόφαση που έχει καταστεί απρόσβλητη·
- η απόφαση αυτή κατέστη απρόσβλητη κατόπιν αποφάσεως εθνικού δικαστηρίου κρίνοντας σε τελευταίο βαθμό·
- η εν λόγω απόφαση του εθνικού δικαστηρίου στηρίχθηκε σε ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου η οποία, βάσει μεταγενέστερης αποφάσεως του Δικαστηρίου, αποδείχθηκε εσφαλμένη και υιοθετήθηκε από το εθνικό δικαστήριο, χωρίς αυτό να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, κατά τους όρους του άρθρου 234, παράγραφος 3, ΕΚ, και
- ο ενδιαφερόμενος απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο μόλις έλαβε γνώση της σχετικής νομολογίας του Δικαστηρίου.

20 — Απόφαση Kühne & Heitz, όπ.π. (σκέψη 24).

49. Κατά το Δικαστήριο, «[υ]πό τις περιστάσεις αυτές, το συγκεκριμένο διοικητικό όργανο υποχρεούται, κατ' εφαρμογή της αρχής της συνεργασίας που απορρέει από το άρθρο 10 ΕΚ, να εξετάσει εκ νέου [μια διοικητική απόφαση που έχει καταστεί απρόσβλητη], προκειμένου να ληφθεί υπόψη η εν τω μεταξύ δοθείσα από το Δικαστήριο ερμηνεία της κρίσιμης διατάξεως του κοινοτικού δικαίου. [Εξάλλου, το εν λόγω] όργανο οφείλει να καθορίσει, λαμβάνοντας υπόψη τα αποτελέσματα αυτής της νέας εξέτασης, τον βαθμό στον οποίο υποχρεούται να τροποποιήσει, χωρίς να θίγει τα συμφέροντα τρίτων, την επίμαχη απόφαση»²¹.

50. Η λύση που έδωσε το Δικαστήριο με την προπαρατεθείσα απόφαση *Kühne & Heitz* γεννά ορισμένα ερωτήματα.

51. Έτσι, η διάκριση που έκανε το Δικαστήριο μεταξύ της επανεξέτασης και της ανάκλησης της διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη αφήνει να εννοηθεί ότι η λύση που δόθηκε με την απόφαση αυτή σημαίνει ότι η υποχρέωση που επιβάλλει αφορά αποκλειστικώς την επανεξέταση της απόφασης αυτής και ότι το αρμόδιο διοικητικό όργανο υποχρεούται να τηρεί όλους τους διαδικαστικούς κανόνες περί της ανάκλησης μιας τέτοιας απόφασης οι οποίοι ισχύουν στο εθνικό του δίκαιο. Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή της προπαρατεθείσας απόφασης *Kühne & Heitz*, το αρμόδιο διοικητικό όργανο υποχρεούται μεν, βάσει του άρθρου 10 ΕΚ, να επανεξετάσει μια διοικητική απόφαση που έχει καταστεί απρόσβλητη, πλην όμως μπορεί να αρνηθεί να ανακαλέσει την εν λόγω απόφαση αν διαθέτει προς τούτο διακριτική ευχέρεια

βάσει του εθνικού του δικαίου, ακόμη και αν από την επανεξέταση αυτή προκύπτει ότι η εν λόγω απόφαση αντίκειται στην ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου που έδωσε ακολούθως το Δικαστήριο μολονότι συντρέχουν οι περιστάσεις που απαριθμούνται στην απόφαση αυτή.

52. Δεν θεωρώ ότι πρέπει να γίνει δεκτή μια τέτοια ερμηνεία της προπαρατεθείσας απόφασης *Kühne & Heitz*. Συναφώς, συμφωνώ με τη γνώμη της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ότι η απόφαση αυτή πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι το αρμόδιο διοικητικό όργανο, όταν το εσωτερικό δίκαιο του επιτρέπει να ανακαλεί μια διοικητική απόφαση που έχει καταστεί απρόσβλητη και ειδικότερα υπό τις περιστάσεις που απαριθμούνται στην εν λόγω απόφαση, υποχρεούται επίσης, βάσει του άρθρου 10 ΕΚ, να την ανακαλέσει αν από την επανεξέταση μιας τέτοιας απόφασης προκύπτει ότι αντίκειται στην εν τω μεταξύ δοθείσα από το Δικαστήριο ερμηνεία²².

53. Πράγματι, θεωρώ ότι το Δικαστήριο, διατυπώνοντας έτσι τη σκέψη 27 της απόφασής του, θέλησε να διευκρινίσει ότι μολονότι, δυνάμει του άρθρου 10 ΕΚ και υπό τις προπαρατεθείσες περιστάσεις, η επανεξέταση καθίσταται υποχρεωτική για το αρμόδιο διοικητικό όργανο, η ανάκληση της επίμαχης διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί

21 — Όπ.π. (σκέψη 27).

22 — Βλ. παρατηρήσεις της Επιτροπής, σκέψη 40.

απρόσβλητη δεν γίνεται αυτομάτως, διότι εξαρτάται ακριβώς από το αποτέλεσμα στο οποίο καταλήγει η επανεξέταση.

54. Στο πλαίσιο της υπόθεσης επί της οποίας εκδόθηκε η προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz καταλαβαίνω τη διάκριση που έκανε το Δικαστήριο μεταξύ επανεξέτασης και ανάκλησης μιας τέτοιας απόφασης. Πράγματι, κατ' εφαρμογή της απόφασης αυτής, το αρμόδιο διοικητικό όργανο οφείλει, κατά την επανεξέταση της διοικητικής απόφασης που επιβάλλει την πληρωμή των καταβληθεισών επιστροφών λόγω εξαγωγής, να προσδιορίσει αν υπήρχε για κάθε εξαγόμενο εμπόρευμα, εν προκειμένω τμήματα πουλερικών, δικαίωμα επί των επιστροφών λόγω εξαγωγής και, σε καταφατική περίπτωση, για ποιο ποσόν. Επομένως, η επανεξέταση αυτή συνίσταται ειδικότερα, αφενός, στην εφαρμογή επί των πραγματικών περιστατικών της υπό κρίση υπόθεσης της ερμηνείας που έδωσε το Δικαστήριο με την απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 1994, Voogd Vleesimport en -export²³, ήτοι ότι «[ο] μηρός στον οποίο εξακολουθεί να είναι προσκολλημένο ένα τεμάχιο ράχης πρέπει [...] να χαρακτηρίζεται ως μηρός, κατά την έννοια των διακρίσεων 02.02 Β II ε) 3 της παλαιάς ονοματολογίας και 0207 41 51 000της νέας, αν το εν λόγω τεμάχιο ράχης δεν είναι αρκετά μεγάλο, ώστε να προσδίδει στο προϊόν τον ουσιώδη χαρακτήρα του»²⁴ και, αφετέρου, στην εξαγωγή αντίστοιχων συμπερασμάτων για όλα τα εξαγόμενα εμπορεύματα.

55. Κατά τη γνώμη μου, σε μια τέτοια περίπτωση, το άρθρο 10 ΕΚ υποχρεώνει το

διοικητικό όργανο να ανακαλέσει τη διοικητική απόφαση κατά το μέτρο που επιβάλλουν τα αποτελέσματα της επανεξέτασης. Θεωρώ ότι αυτό εννοούσε το Δικαστήριο προσδιορίζοντας, με την προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz, τον σκοπό της υποχρέωσης επανεξέτασης, που είναι «να ληφθεί υπόψη η ερμηνεία της κρίσιμης διάταξης [του κοινοτικού δικαίου] την οποία δέχθηκε εν τω μεταξύ το Δικαστήριο»²⁵.

56. Εξάλλου, η συλλογιστική του Δικαστηρίου στην υπόθεση αυτή, βάσει της οποίας δόθηκε μία ερμηνεία του άρθρου 10 ΕΚ σε στενή σχέση με τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης της κύριας δίκης, γέννησε ερωτήματα ως προς το περιεχόμενο της εν λόγω αποφάσεως. Έτσι, ορισμένοι αναρωτήθηκαν αν πρόκειται για απόφαση με γενικότερη αξία ή για απόφαση ad hoc, όπως αφήνουν να εννοηθεί οι συνεχείς και ρητές αναφορές στα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης της κύριας δίκης.

57. Η επακολουθήσασα νομολογία του Δικαστηρίου καθιστά εν μέρει δυνατή την απάντηση σε ορισμένα από τα ερωτήματα αυτά. Πράγματι, το Δικαστήριο, μνημονεύοντας πολλές φορές την προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz και αναβαθμίζοντας τις εκεί απαριθμούμενες «περιστάσεις» σε «προϋποθέσεις», φαίνεται να θέλει να καταστήσει την απόφαση αυτή σημείο αναφοράς στη νομολογία του, ανεξάρτητα

23 — C-151/93, Συλλογή 1994, σ. I-4915.

24 — Σκέψη 20.

25 — Σκέψεις 27 και 28.

από τα ιδιαίτερα πραγματικά περιστατικά και το συγκεκριμένο εθνικό δικαιο της συγκεκριμένης περίπτωσης επί της οποίας εκδόθηκε.

58. Έτσι, το Δικαστήριο, με την προπαρατεθείσα απόφαση Karferer, επισημαίνει την «προϋπόθεση» υπό την οποία το αρμόδιο όργανο οφείλει να επανεξετάζει μια απόφαση που έχει καταστεί απρόσβλητη²⁶. Εξάλλου, το Δικαστήριο, με την απόφαση της 19ης Σεπτεμβρίου 2006, i-21 Germany και Argos²⁷, έκρινε ότι από τη σκέψη 28 της προπαρατεθείσας απόφασης Kühne & Heitz προκύπτει ότι «το αρμόδιο για την έκδοση μιας διοικητικής απόφασης διοικητικό όργανο υποχρεούται, κατ'εφαρμογή της αρχής της συνεργασίας που απορρέει από το άρθρο 10 ΕΚ, να επανεξετάζει την απόφαση αυτή και ενδεχομένως να την ανακαλεί, αν πληρούνται τέσσερις προϋποθέσεις»²⁸.

59. Κατά τα λοιπά, η προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz φαίνεται κυρίως να τέμνει μια συγκεκριμένη περίπτωση, ήτοι την περίπτωση αίτησης επανεξέτασης μιας διοικητικής απόφασης που κατέστη απρόσβλητη κατόπιν εξαντλήσεως των εσωτερικών ενδίκων μέσων και που αποδεικνύεται ότι αντίκειται στο κοινοτικό δικαιο όπως ερμηνεύθηκε ακολούθως από το Δικαστήριο, χωρίς το εθνικό δικαστήριο που αποφάνθηκε σε τελευταίο βαθμό να έχει υποβάλει

προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, αντίθετα προς τα επιτασσόμενα από το άρθρο 234, τρίτο εδάφιο, ΕΚ²⁹. Οι προπαρατεθείσες αποφάσεις Karferer και i-21 Germany και Argos επιβεβαιώνουν την κατηγοριοποίηση αυτή, καθόσον κάνουν μνεία της προπαρατεθείσας απόφασης Kühne & Heitz, προκειμένου να διαφοροποιηθούν από αυτή και μάλιστα με τρόπο μάλλον απόλυτο³⁰.

60. Έτσι, το Δικαστήριο, με την προπαρατεθείσα απόφαση Karferer, υπήρξε τουλάχιστον επιφυλακτικό ως προς τη δυνατότητα αναλογικής εφαρμογής των αρχών της προπαρατεθείσας απόφασης Kühne & Heitz, σχετικά με διοικητική απόφαση που κατέστη απρόσβλητη, στην περίπτωση δικαστικής απόφασης που έχει περιβληθεί την ισχύ του ουσιαστικού δεδικασμένου³¹. Το Δικαστήριο παραπέμπει με επιφύλαξη στην πρώτη προϋπόθεση που θέτει η απόφαση αυτή, ήτοι στην αρμοδιότητα του οικείου οργάνου, βάσει του εθνικού δικαίου, να επανεξετάζει μια προηγούμενης ληφθείσα απόφαση, ακριβώς για να διαπιστώσει ότι η προϋπόθεση αυτή

29 — Όπως επισημαίνει η Επιτροπή στη σκέψη 214 των παρατηρήσεών της, μπορεί να θεωρηθεί ότι το Δικαστήριο, με την προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz, καθερώνει υπέρ του διαδίκου, πέρα από την υποχρέωση αποζημίωσης εκ μέρους του κράτους σε περίπτωση παραβίασης του κοινοτικού δικαίου από εθνικό δικαστήριο κρίνον σε τελευταίο βαθμό (υποχρέωση που απορρέει από την προπαρατεθείσα απόφαση Köbler), ένα δεύτερο ένδικο μέσο προκειμένου να διεκδικήσει ένα δικαίωμα που του εξασφαλίζει το κοινοτικό δικαιο, παρά την αντίθετη προς το κοινοτικό δικαιο ερμηνεία των εφαρμοστέων διατάξεων και την παράβαση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής.

30 — Επισημαίνω περαιτέρω ότι το δεύτερο ερώτημα που υπέβαλε το Finanzgericht Hamburg στο πλαίσιο της αίτησης για την έκδοση της προδικαστικής απόφασης της 6ης Απριλίου 2006, C-274/04, ED & F Man Sugar (Συλλογή 2006, σ. I-3269) θα μπορούσε να ωθήσει το Δικαστήριο να λάβει θέση σε σχέση με την προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz. Εντούτοις, το Δικαστήριο, λαμβάνοντας υπόψη την απάντηση που έδωσε στο πρώτο ερώτημα, έκρινε ότι παρέλκει η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα.

31 — Η επιφυλακτικότητα αυτή εκφράζεται με το ακόλουθο απόσπασμα από την απόφαση: «[...] αν υποστεί ότι οι αρχές που συνάγονται από [την απόφαση Kühne & Heitz] μπορούν να εφαρμοστούν στην περίπτωση που, όπως συμβαίνει στην υπόθεση της κύριας δίκης, πρόκειται για δικαστική απόφαση που έχει αποκτήσει ισχύ δεδικασμένου» (σκέψη 23).

26 — Σκέψη 23.

27 — C-392/04 και C-422/04, Συλλογή 2006, σ. I-8559.

28 — Σκέψη 52 (η υπογράμμισή δική μου).

δεν πληρούται στο πλαίσιο της υπόθεσης επί της οποίας εκδόθηκε η προπαρατεθείσα απόφαση *Karferer*.

61. Η απόφαση i-21 *Germany* και *Arcor* εκφράζει ρητώς τη βούληση του Δικαστηρίου να μην εφαρμόσει τις αρχές της προπαρατεθείσας απόφασης *Kühne & Heitz* σε περίπτωση που ο αιτών την επανεξέταση διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη δεν άσκησε το δικαίωμά του να προσφύγει κατά της εν λόγω απόφασης. Υπενθυμίζω εν συντομία το πραγματικό και νομικό πλαίσιο της απόφασης αυτής, προκειμένου να γίνει αντιληπτή η διαφορετική αντιμετώπιση του ζητήματος σε σχέση με την προπαρατεθείσα απόφαση *Kühne & Heitz*. Η περιγραφή αυτή είναι ιδιαιτέρως αναγκαία καθόσον, στην υπόθεση επί της οποίας εκδόθηκε η προπαρατεθείσα απόφαση i-21 *Germany* και *Arcor*, όπως και στην υπό κρίση υπόθεση, η κρίσιμη εθνική διάταξη είναι το άρθρο 48, παράγραφος 1, του *VwVfG*.

62. Στις εταιρίες τηλεπικοινωνιών i-21 και *Arcor* επιβλήθηκαν τέλη επί της ειδικής τους άδειας παροχής τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών. Οι εταιρίες αυτές κατέβαλαν τα τέλη χωρίς να τα αμφισβητήσουν και δεν άσκησαν προσφυγή εντός μηνός από την κοινοποίηση των πράξεων επιβολής τελών. Το ποσό των εν λόγω τελών βασίστηκε στην προείσπραξη των γενικών διοικητικών δαπανών της ρυθμιστικής αρχής για χρονική περίοδο 30 ετών.

63. Το *Bundesverwaltungsgericht*, στο πλαίσιο προσφυγής για την ακύρωση πράξης επιβολής τέλους που ασκήθηκε εμπροθέσμως, έκρινε ότι ο κανονισμός περί των τελών επί των αδειών παροχής τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών αντίκειται στον γερμανικό νόμο περί τηλεπικοινωνιών και στο γερμανικό Σύνταγμα και ακύρωσε την εν λόγω πράξη. Σε συνέχεια της απόφασης αυτής, οι εταιρίες i-21 και *Arcor* ζήτησαν χωρίς επιτυχία την επιστροφή των τελών που είχαν καταβάλει. Ειδικότερα, άσκησαν ξεχωριστές προσφυγές ενώπιον του *Verwaltungsgericht* που τις απέρριψε για τον λόγο ότι οι πράξεις επιβολής τελών είχαν καταστεί απρόσβλητες και δεν ήταν δυνατό, στη συγκεκριμένη περίπτωση, να προσβληθεί η άρνηση του διοικητικού οργάνου να ανακαλέσει τις πράξεις αυτές.

64. Οι εταιρίες i-21 και *Arcor*, θεωρώντας ότι το *Verwaltungsgericht* πλανήθηκε περί το εθνικό και το κοινοτικό δίκαιο, άσκησαν περαιτέρω «αίτηση αναθεώρησης» ενώπιον του *Bundesverwaltungsgericht*.

65. Το εθνικό αυτό δικαστήριο υπέβαλε στο Δικαστήριο δύο ερωτήματα. Πρώτον, ζήτησε από το Δικαστήριο να αποφανθεί αν το άρθρο 11, παράγραφος 1, της οδηγίας 97/13/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 10ης Απριλίου 1997, σχετικά με το κοινό πλαίσιο γενικών και ειδικών αδειών στον τομέα των τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών³², απαγορεύει την επιβολή τέλους, για ειδικές άδειες, υπολο-

32 — ΕΕ L 117, σ. 15.

γίζομένου βάσει των γενικών διοικητικών δαπανών του ρυθμιστικού οργανισμού, που συνδέονται με την έκδοση των εν λόγω αδειών, για περίοδο 30 ετών, ερώτημα στο οποίο το Δικαστήριο έδωσε καταφατική απάντηση.

ρίου στην προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz³⁴.

66. Δεύτερον, το Bundesverwaltungsgericht ερώτησε αν το άρθρο 10 ΕΚ και το άρθρο 11, παράγραφος 1, της οδηγίας 97/13 πρέπει να ερμηνευθούν υπό την έννοια ότι επιβάλλουν την ανάκληση των πράξεων επιβολής τελών που δεν αμφισβητήθηκαν εντός της προθεσμίας που προβλέπει το εθνικό δίκαιο, στην περίπτωση που το δίκαιο αυτό επιτρέπει αλλά δεν επιβάλλει την ανάκληση αυτή.

68. Όσον αφορά την ενδεχόμενη αναλογική εφαρμογή της εν λόγω απόφασης στην περίπτωση αυτή, η διατύπωση του Δικαστηρίου είναι σαφής:

«53. Η υπόθεση επί της οποίας εκδόθηκε η προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz είναι [...] εντελώς διαφορετική από τις υποθέσεις της κύριας δίκης. Πράγματι, η επιχείρηση Kühne & Heitz NV είχε εξαντλήσει όλα τα ένδικα μέσα που διέθετε, ενώ στις υποθέσεις της κύριας δίκης η i-21 και η Arcor δεν έκαναν χρήση του δικαιώματός τους να ασκήσουν προσφυγή κατά των πράξεων επιβολής τελούς σε βάρος τους.

67. Από τις αιτήσεις για την έκδοση προδικαστικών αποφάσεων προκύπτει ότι το δικαστήριο αυτό ζήτησε από το Δικαστήριο να αποφανθεί αν το άρθρο 10 ΕΚ και το άρθρο 11, παράγραφος 1, της οδηγίας 97/13 περιορίζουν τη διακριτική ευχέρεια της εθνικής ρυθμιστικής αρχής ως προς την ανάκληση των πράξεων επιβολής τελών³³, λαμβανομένης, ιδίως, υπόψη της κρίσης του Δικαστη-

54. Συνεπώς, αντίθετα προς την άποψη που υποστηρίζει η i-21, η προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz δεν είναι λυσιτελής για να καθοριστεί αν, σε μία κατάσταση όπως αυτή για την οποία πρόκειται στην κύρια δίκη, ένα διοικητικό όργανο υποχρεούται να επανεξετάσει αποφάσεις που κατέστησαν απρόσβλητες.»

33 — Υπενθυμίζω ότι, κατά τη γερμανική νομολογία, το διοικητικό όργανο διαθέτει καταρχήν, βάσει του άρθρου 48, παράγραφος 1, του VwVfG, διακριτική ευχέρεια ανάκλησης παράνομης διοικητικής πράξης που έχει καταστεί απρόσβλητη. Ωστόσο, η διακριτική αυτή ευχέρεια παύει να υπάρχει αν η διατήρηση της εν λόγω πράξης είναι «άνευ ετέρου αφόρητη» από πλευράς δημόσιας τάξης, καλής πίστης, επείκειας, ίσης μεταχείρισης ή πρόδηλης παρανομίας.

34 — Το Bundesverwaltungsgericht έκρινε συναφώς ότι οι «αιτήσεις αναθεώρησης» δεν μπορούν να ευδοκμήσουν κατ' εφαρμογή μόνο του εθνικού δικαίου. Κατά το δικαστήριο αυτό, δεν πρόκειται για περιπτώσεις που η διατήρηση της πράξης επιβολής τελούς ήταν «άνευ ετέρου αφόρητη» ούτε η διακριτική ευχέρεια της διοίκησης είχε συρρικνωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να της απομένει μόνο να ανακαλέσει τις πράξεις επιβολής τελούς.

69. Ως εκ τούτου, αφού η λύση που προκρίθηκε με την προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz δεν έχει εφαρμογή στην περίπτωση που δεν ασκήθηκε εντός της προβλεπόμενης από το εθνικό δίκαιο προθεσμίας προσφυγή κατά της διοικητικής απόφασης της οποίας ζητείται η ανάκληση, το ζήτημα αν το αρμόδιο διοικητικό όργανο υποχρεούται ή όχι να ανακαλέσει την πράξη αυτή εξαρτάται αποκλειστικώς από τις εφαρμοστέες στη συγκεκριμένη περίπτωση εθνικές διατάξεις, ήτοι το άρθρο 48, παράγραφος 1, του VwVfG. Σε μία τέτοια περίπτωση, η αρχή της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών διασφαλίζεται πλήρως, ακόμη και αν περιορίζεται από τις αρχές της αποτελεσματικότητας και της ισοδυναμίας. Η αρχή μάλιστα της ισοδυναμίας διαδραματίζει εν προκειμένω καθοριστικό ρόλο.

70. Πράγματι, η αρχή της ισοδυναμίας απαιτεί όλοι οι εθνικοί δικονομικοί κανόνες να «έχουν αδιακρίτως εφαρμογή επί των προσφυγών που στηρίζονται σε παραβίαση του κοινοτικού δικαίου και σ' αυτές που στηρίζονται σε παραβίαση του εσωτερικού δικαίου»³⁵. Έντευθεν συνάγεται ότι, κατά το Δικαστήριο, «αν οι εφαρμοστέες στις προσφυγές εθνικές διατάξεις επιβάλλουν υποχρέωση ανακλήσεως διοικητικής πράξεως, παράνομης έναντι του εσωτερικού δικαίου, παρ' όλον ότι η πράξη αυτή κατέστη απρόσβλητη, οσάκις η διατήρηση αυτής της πράξεως θα είναι 'άνευ ετέρου αφόρητη', η ίδια υποχρέωση ανακλήσεως πρέπει να υφίσταται, υπό ισοδύναμες συνθήκες, όταν υφίσταται διοικητική πράξη που δεν είναι σύμφωνη προς το κοινοτικό δίκαιο»³⁶.

Επομένως, το Δικαστήριο θα καθοδηγήσει τον εθνικό δικαστή προκειμένου να διαπιστώσει αν τα κριτήρια της γερμανικής νομολογίας, βάσει των οποίων εκτιμάται ο «άνευ ετέρου αφόρητος» χαρακτήρας, εφαρμόζονται διαφορετικά αναλόγως του αν πρόκειται για το εθνικό ή το κοινοτικό δίκαιο.

71. Μεταξύ των κριτηρίων αυτών περιλαμβάνεται το κριτήριο της πρόδηλης παρανομίας της διοικητικής πράξης έναντι ιεραρχικώς ανώτερων κανόνων δικαίου. Το Δικαστήριο, αναφερόμενο πάντα στην αρχή της ισοδυναμίας, επισημαίνει έτσι ότι, «οσάκις, κατ' εφαρμογή κανόνων εθνικού δικαίου, η διοίκηση υποχρεούται να ανακαλέσει διοικητική απόφαση καταστάσα απρόσβλητη, αν αυτή είναι προδήλως ασυμβίβαστη προς το εσωτερικό δίκαιο, η ίδια η υποχρέωση πρέπει να υφίσταται αν η εν λόγω απόφαση είναι προδήλως ασυμβίβαστη προς το κοινοτικό δίκαιο»³⁷. Το Δικαστήριο, αφού παράσχει ορισμένες κατευθύνσεις³⁸ στον εθνικό δικαστή, του αφήνει ελεύθερο το πεδίο «να εκτιμήσει αν μία σαφώς ασυμβίβαστη προς το κοινοτικό δίκαιο ρύθμιση, όπως αυτή επί της οποίας βασίστηκαν οι πράξεις περί επιβολής τέλους για τις οποίες πρόκειται στην κύρια δίκη, πάσχει πρόδηλη έλλειψη νομιμότητας υπό την έννοια του οικείου εθνικού δικαίου»³⁹.

35 — Απόφαση i-21 Germany και Arcor, όπ.π. (σκέψη 62).

36 — Όπ.π. (σκέψη 63).

37 — Όπ.π. (σκέψη 69).

38 — Όπ.π. (σκέψη 70).

39 — Όπ.π. (σκέψη 71).

72. Κατά συνέπεια, δίδει την ακόλουθη απάντηση στο εθνικό δικαστήριο:

«το άρθρο 10 ΕΚ, σε συνδυασμό με το άρθρο 11, παράγραφος 1, της οδηγίας 97/13, επιβάλλει στο εθνικό δικαστήριο να εκτιμήσει αν μία σαφώς ασυμβίβαστη προς το κοινοτικό δίκαιο ρύθμιση [...] πάσχει πρόδηλη έλλειψη νομιμότητας υπό την έννοια του οικείου εθνικού δικαίου. Αν αυτό συμβαίνει, στο εν λόγω δικαστήριο εναπόκειται να αντλήσει όλες τις εντεύθεν συνέπειες σύμφωνα με το εθνικό του δίκαιο, όσον αφορά την ανάκληση των [πράξεων επιβολής τελών]»⁴⁰.

73. Η πρόσφατη νομολογία περί ανακλήσεως των διοικητικών πράξεων και αναθεωρήσεως των δικαστικών αποφάσεων μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να συνοψιστεί ως εξής:

74. Λαμβανομένης υπόψη της σημασίας των αρχών της ασφάλειας δικαίου και του ουσιαστικού δεδουλευμένου, τόσο στην κοινοτική όσο και στις εθνικές έννομες τάξεις, ο κανόνας είναι ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν υποχρεώνει μια εθνική αρχή να ανακαλέσει μια απόφασή της που έχει καταστεί απρόσβλητη, ακόμη και σε περίπτωση που η

απόφαση αυτή αντίκειται σε διατάξεις του κοινοτικού δικαίου όπως ερμηνεύθηκαν ακολούθως από το Δικαστήριο.

75. Επομένως, το εθνικό δικονομικό δίκαιο έχει πλήρως εφαρμογή σύμφωνα με την αρχή της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών.

76. Πάντως, αν διαπιστωθεί ότι εθνικός δικονομικός κανόνας που δεν επιτρέπει την ανάκληση απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη αντίκειται στις αρχές της ισοδυναμίας και/ή της αποτελεσματικότητας, ο κανόνας αυτός δεν πρέπει να εφαρμοστεί από το εθνικό δικαστήριο.

77. Όσον αφορά ειδικότερα την προβληματική περί ανακλήσεως των διοικητικών αποφάσεων που έχουν καταστεί απρόσβλητες, το άρθρο 10 ΕΚ παράγει αποτελέσματα των οποίων η φύση και η ένταση διαφοροποιούνται ανάλογα με την κάθε περίπτωση.

78. Από την προπαρατεθείσα απόφαση i-21 Germany και Agco προκύπτει ότι, σε περίπτωση διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη και δεν έχει προσβληθεί δικαστικώς, το άρθρο 10 ΕΚ, σε συνδυασμό με την κοινοτική διάταξη που φέρεται παραβιασθείσα, επιβάλλει τουλάχιστον στον εθνικό δικαστή, ο οποίος καλείται να

40 — Όπ.π. (σκέψη 72).

αποφασίσει επί της αρνήσεως της αρμόδιας εθνικής αρχής να επανεξετάσει την απόφαση αυτή, να διαπιστώσει αν οι δικονομικοί κανόνες του εθνικού του δικαίου καθιστούν, λόγω της αρχής της ισοδυναμίας, υποχρεωτική την επανεξέταση και, ενδεχομένως, την ανάκληση της εν λόγω αποφάσεως.

79. Το άρθρο 10 ΕΚ επιβάλλει, στην προκειμένη περίπτωση, να χρησιμοποιηθούν όλοι οι εν δυνάμει κανόνες του εθνικού δικονομικού δικαίου για να επιτευχθεί, αν το δίκαιο αυτό το επιτρέπει, η επανεξέταση και, ενδεχομένως, η ανάκληση της διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη και αντίκειται στο κοινοτικό δίκαιο.

80. Όσον αφορά τώρα την υπόθεση της προπαρατεθείσας απόφασης Kühne & Heitz, το Δικαστήριο έθεσε τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες ένα διοικητικό όργανο υποχρεούται να επανεξετάσει μία τέτοια απόφαση. Βέβαια, μεταξύ των προϋποθέσεων αυτών προτάσσεται η προϋπόθεση ότι το όργανο αυτό έχει, βάσει του εθνικού του δικαίου, αρμοδιότητα επανεξέτασης της εν λόγω απόφασης. Επομένως, για να είναι υποχρεωτική η επανεξέταση απαιτείται, πρωτίστως, εθνικός δικονομικός κανόνας που να απονέμει στο οικείο διοικητικό όργανο μια τέτοια αρμοδιότητα.

81. Έτσι, η υποχώρηση που γίνεται υπέρ της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών σταματά εδώ, γεγονός που εξηγείται, κατά τη γνώμη μου, από την ιδιομορφία

της προκειμένης περίπτωσης. Πράγματι, στις περιπτώσεις εσφαλμένης ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου από εθνικό δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν προσβάλλονται με ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου και παράβασης εκ μέρους του δικαστηρίου αυτού της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής που υπέχει από το άρθρο 234, τρίτο εδάφιο, ΕΚ, το άρθρο 10 ΕΚ, συνεπάγεται τη μετατροπή της δυνατότητας που παρέχει το εθνικό δίκαιο σε ένα διοικητικό όργανο σε υποχρέωση επανεξέτασης μιας διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη και αντίκειται στο κοινοτικό δίκαιο και, ανάλογα με τα αποτελέσματα της επανεξέτασης αυτής, σε υποχρέωση ανάκλησης ή μη της απόφασης αυτής.

82. Η λύση της προπαρατεθείσας απόφασης Kühne & Heitz καθιστά έτσι δυνατή, μέσω του άρθρου 10 ΕΚ, την αντιμετώπιση του προβλήματος που προκαλεί η απουσία προδικαστικής παραπομπής στην περίπτωση του άρθρου 234, τρίτο εδάφιο, ΕΚ, παρέχοντας στους διαδίκους που εξάντλησαν τα προβλεπόμενα από το εσωτερικό δίκαιο ένδικα μέσα μια νέα δυνατότητα για την επίκληση των δικαιωμάτων που τους αναγνωρίζει το κοινοτικό δίκαιο.

83. Όπως επισημαίνει η Φινλανδική Κυβέρνηση⁴¹, ορθώς, κατά τη γνώμη μου, βάσει της υφισταμένης νομολογίας, η προπαρατεθείσα

41 — Observations du gouvernement finlandais, point 15.

απόφαση Kühne & Heitz έθεσε τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η επανεξέταση είναι υποχρεωτική σε κάθε περίπτωση.

84. Καθόσον το νομικό και πραγματικό πλαίσιο της υπόθεσής μας είναι παρόμοιο με το αντίστοιχο της προπαρατεθείσας απόφασης Kühne & Heitz, θεωρώ ότι προσήκει η εξέταση της υπό κρίση αίτησης υπό το ίδιο πρίσμα που εξέτασε το Δικαστήριο την υπόθεση επί της οποίας εκδόθηκε η απόφαση αυτή.

B — Επί του πρώτου προδικαστικού ερωτήματος

85. Το αιτούν δικαστήριο, με το πρώτο ερώτημα, ζητεί στην ουσία από το Δικαστήριο να αποφανθεί αν, για να πληρούται η προϋπόθεση που έθεσε η προπαρατεθείσα υπόθεση Kühne & Heitz, ότι το κρίνον σε τελευταίο βαθμό εθνικό δικαστήριο ερμήνευσε εσφαλμένως, υπό το πρίσμα μεταγενέστερης νομολογίας του Δικαστηρίου, το κοινοτικό δίκαιο χωρίς να ζητήσει από το Δικαστήριο την έκδοση προδικαστικής απόφασης κατά τους όρους του άρθρου 234, τρίτο εδάφιο, ΕΚ, προαπαιτείται ο προσφεύγων της κύριας δίκης να έχει επικαλεστεί το κοινοτικό δίκαιο στο πλαίσιο της ένδικης προσφυγής που άσκησε, βάσει του εσωτερικού δικαίου, κατά της επίμαχης διοικητικής απόφασης.

86. Η Kempster, η Φινλανδική Κυβέρνηση και η Επιτροπή ισχυρίζονται ότι πρέπει να δοθεί αποφατική απάντηση στο ερώτημα αυτό.

87. Καταρχάς, η Επιτροπή επισημαίνει ότι η προϋπόθεση ότι ο ενδιαφερόμενος πρέπει να έχει προσβάλει ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων την επίμαχη διοικητική πράξη με επίκληση του κοινοτικού δικαίου δεν προκύπτει ούτε από το σκεπτικό ούτε από το διατακτικό της προπαρατεθείσας απόφασης Kühne & Heitz.

88. Εξάλλου, η Φινλανδική Κυβέρνηση θεωρεί ότι μια τέτοια προϋπόθεση θα καθιστούσε πρακτικώς αδύνατη την άσκηση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η κοινοτική έννομη τάξη και θα παραβίαζε την αρχή της αποτελεσματικότητας. Η κυβέρνηση αυτή συμφωνεί επίσης με την κρίση του αιτούντος δικαστηρίου ότι, αν εθνικό δικαστήριο δεν αναγνωρίζει τη σημασία ενός ζητήματος κοινοτικού δικαίου, τούτο δεν θα πρέπει να αποβαίνει σε βάρος του θιγόμενου ιδιώτη.

89. Εξάλλου, η Kempster και η Επιτροπή παρατηρούν ότι η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής που υπέχουν τα αποφαινόμενα σε τελευταίο βαθμό εθνικά δικαστήρια, κατά το άρθρο 234, τρίτο εδάφιο, ΕΚ, δεν εξαρτάται από το αν οι διάδικοι υπέβαλαν σχετικό αίτημα στο δικαστήριο που έχει επιληφθεί της υπόθεσης ή επικαλούνται παραβίαση του κοινοτικού δικαίου.

90. Η Τσεχική Κυβέρνηση θεωρεί ότι η επανεξέταση και η διόρθωση διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη προϋποθέτουν ότι ο ενδιαφερόμενος έχει προσβάλει την απόφαση αυτή ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων με επίκληση του κοινοτικού δικαίου μόνον αν τα δικαστήρια αυτά δεν έχουν, βάσει του εσωτερικού δικαίου, ούτε την ευχέρεια ούτε την υποχρέωση να εφαρμόζουν αυτεπαγγέλτως το δίκαιο και η προϋπόθεση αυτή δεν παραβιάζει ταυτοχρόνως τις αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας.

91. Όπως η Kempfer, η Φινλανδική Κυβέρνηση και η Επιτροπή, φρονώ ότι, στην περίπτωση της προπαρατεθείσας απόφασης Kühne & Heitz, η επανεξέταση και, ενδεχομένως, η ανάκληση μιας διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη προκειμένου να ληφθεί υπόψη η εν τω μεταξύ δοθείσα από το Δικαστήριο ερμηνεία διάταξης του κοινοτικού δικαίου δεν προϋποθέτουν ότι ο προσφεύγων έχει επικαλεστεί το κοινοτικό δίκαιο στο πλαίσιο της ένδικης προσφυγής που άσκησε, βάσει του εθνικού δικαίου, κατά μιας τέτοιας απόφασης και τούτο για τους ακόλουθους λόγους.

92. Πρώτον, διαπιστώνω ότι η απαίτηση ότι ο προσφεύγων έχει επικαλεστεί το κοινοτικό δίκαιο στο πλαίσιο της ένδικης προσφυγής βάσει του εσωτερικού δικαίου ουδόλως προκύπτει από το γράμμα της τρίτης προϋπόθεσης που έθεσε το Δικαστήριο με την προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz, προκειμένου να θεσπίσει σε βάρος του αρμόδιου διοικητικού οργάνου υποχρέωση επανεξέτασης. Αναφέρω εκ νέου τους όρους που χρησιμοποίησε το Δικαστήριο για να θέσει

την τρίτη αυτή προϋπόθεση: η απόφαση του κρίνοντος σε τελευταίο βαθμό εθνικού δικαστηρίου «στηρίχθηκε σε ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου η οποία, βάσει μεταγενέστερης αποφάσεως του Δικαστηρίου, αποδείχθηκε εσφαλμένη και υιοθετήθηκε από το εθνικό δικαστήριο, χωρίς αυτό να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, κατά τους όρους του άρθρου 234, παράγραφος 3, ΕΚ»⁴².

93. Υπό τη διατύπωση αυτή, η τρίτη προϋπόθεση της προπαρατεθείσας απόφασης Kühne & Heitz στηρίζεται σε δύο άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους στοιχεία. Αφενός, η απόφαση του κρίνοντος σε τελευταίο βαθμό δικαστηρίου στηρίζεται σε εσφαλμένη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου. Αφετέρου, το ίδιο δικαστήριο δεν υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο κατά παράβαση του άρθρου 234, παράγραφος 32, ΕΚ.

94. Αντιθέτως, το Δικαστήριο δεν απαιτεί ρητώς να έχει ο προσφεύγων της κύριας δίκης επικαλεστεί το κοινοτικό δίκαιο ενώπιον του εν λόγω δικαστηρίου⁴³. Επομένως, είναι αδιάφορο αν το δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν προσβάλλονται με ένδικα

42 — Απόφαση Kühne & Heitz, ό.π. (σκέψη 28, η υπογράμμιση δική μου).

43 — Το γεγονός και μόνον ότι, στην υπόθεση επί της οποίας εκδόθηκε η προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz, η προσφεύγουσα επιχείρησε επικαλέστηκε πράγματι το κοινοτικό δίκαιο ενώπιον του κρίνοντος σε τελευταίο βαθμό εθνικού δικαστηρίου δεν αποδεικνύει, κατά τη γνώμη μου, ότι το Δικαστήριο, θέτοντας την τρίτη αυτή προϋπόθεση, απαιτεί εμμέσως να γίνεται επίκληση του κοινοτικού δικαίου ενώπιον του κρίνοντος σε τελευταίο βαθμό εθνικού δικαστηρίου. Βλ., συναφώς, παρατηρήσεις της Kühne & Heitz στην υπόθεση αυτή, σημείο 22. Ειδικότερα, η επιχείρηση ισχυρίζεται ότι, κατά τη διαδικασία που κατέληξε στην απόφαση του College van Beroep voor het bedrijfsleven της 22ας Νοεμβρίου 1991, επικαλέστηκε την απόφαση του Δικαστηρίου της 18ης Ιανουαρίου 1984, 327/82, Εκρο (Συλλογή 1991, σ. 107).

μέσα του εσωτερικού δικαίου εφάρμοσε το κοινοτικό δίκαιο κατόπιν αιτήματος των διαδίκων ή αυτεπαγγέλτως. Κρίσιμο είναι, λαμβανομένης υπόψη της διατύπωσης του Δικαστηρίου, η επίμαχη δικαστική απόφαση να στηρίζεται σε εσφαλμένη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου και, ως εκ τούτου, να εφαρμόζει πλημμελώς το δίκαιο αυτό, χωρίς το δικαστήριο αυτό να έκρινε αναγκαίο να υποβάλει στο Δικαστήριο αίτηση για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως.

95. Η περίπτωση της υπό κρίση υπόθεσης είναι παρόμοια. Πράγματι, από την αίτηση για την έκδοση προδικαστικής απόφασης προκύπτει ότι, αν και πράγματι η Kempter δεν επικαλέστηκε ούτε ενώπιον του Finanzgericht Hamburg ούτε ενώπιον του Bundesfinanzhof το άρθρο 5, παράγραφος 1, του κανονισμού 3665/87, τα δύο αυτά δικαστήρια αποφάνθηκαν στηριζόμενα, τουλάχιστον εν μέρει, στον κανονισμό αυτό και εφαρμόζοντάς τον πλημμελώς⁴⁴.

96. Δεύτερον, είναι σημαντικό ότι η κρίση του δικαστηρίου στην προπαρατεθείσα απόφαση συνδέεται στενά, σύμφωνα με το γράμμα της τρίτης προϋπόθεσης που θέτει, με την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής που υπέχουν, από το άρθρο 234, παράγραφος 3, ΕΚ, τα εθνικά δικαστήρια των οποίων οι αποφάσεις δεν προσβάλλονται με ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου. Όπως η Kempter και η Επιτροπή, θεωρώ ότι η υποχρέωση αυτή δεν εξαρτάται ούτε από

το αν ο προσφεύγων της κύριας δίκης ζήτησε από το αρμόδιο δικαστήριο να υποβάλει στο Δικαστήριο αίτηση για την έκδοση προδικαστικής απόφασης ούτε από την απαίτηση να επικαλεστεί το κοινοτικό δίκαιο προς στήριξη των λόγων της προσφυγής του.

97. Η ερμηνεία της τρίτης προϋπόθεσης που έθεσε το Δικαστήριο με την προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz, βάσει της οποίας ο προσφεύγων της κύριας δίκης πρέπει να έχει επικαλεστεί το κοινοτικό δίκαιο ενώπιον του κρίνοντος σε τελευταίο βαθμό εθνικού δικαστηρίου, παρουσιάζει, κατά τη γνώμη μου, το μεγάλο μειονέκτημα να δημιουργεί εμμέσως μια νέα περίπτωση απαλλαγής από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής που επιβάλλεται στα εθνικά δικαστήρια, κατά το άρθρο 234, παράγραφος 3, ΕΚ, όπως το έχει ερμηνεύσει μέχρι σήμερα το Δικαστήριο.

98. Υπενθυμίζω, συναφώς, ότι ο κύριος δικαιολογητικός λόγος της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής είναι η αποφυγή της δημιουργίας και παγίωσης εθνικής νομολογίας που ερμηνεύει εσφαλμένως ή εφαρμόζει πλημμελώς το κοινοτικό δίκαιο⁴⁵. Η υποχρέωση αυτή συνάδει με τη στρατηγική θέση που κατέχουν τα ανώτατα δικαστήρια στις εθνικές έννομες τάξεις. Πράγματι, τα δικαστήρια αυτά, σύμφωνα με την παραδοσιακή αποστολή τους να εγγυώνται την ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου, έχουν ως αποστολή την εξασφάλιση της ορθής και

44 — Βλ. την αίτηση για την έκδοση προδικαστικής απόφασης στη γαλλική γλωσσική έκδοχή, σ. 8, στοιχείο β', και τις παρατηρήσεις της Kempter, σημεία 1 και 2.

45 — Βλ., μεταξύ άλλων, υπό την έννοια αυτή, απόφαση της 15ης Σεπτεμβρίου 2005, C-495/03, Intermodal Transports (Συλλογή 2005, σ. I-8151, σκέψη 29 και την εκεί παρατεθείσα νομολογία).

αποτελεσματικής εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου από τα λοιπά εθνικά δικαστήρια. Επίσης, τα ανώτατα δικαστήρια επιλαμβάνονται σε τελευταίο βαθμό των ενδίκων μέσων που εγγυώνται την προστασία των δικαιωμάτων που αντλούν οι ιδιώτες από το κοινοτικό δίκαιο.

νομολογία προκύπτει ότι η υποβολή αίτησης για την έκδοση προδικαστικής απόφασης εξαρτάται αποκλειστικά από την εκτίμηση της λυσιτέλειας και της αναγκαιότητας της εν λόγω παραπομπής στην οποία προβαίνει το δικαστήριο αυτό και όχι από τη φύση των ισχυρισμών των διαδίκων της κύριας δίκης ενώπιον του δικαστηρίου αυτού.

99. Κατά τη νομολογία που προέκυψε από την απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1982, *Cilfit* κ.λπ.⁴⁶, τα εθνικά δικαστήρια των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εθνικού δικαίου, «όταν ανακύπτει ενώπιόν τους ζήτημα κοινοτικού δικαίου, οφείλουν να εκπληρώνουν την υποχρέωσή τους προδικαστικής παραπομπής, εκτός εάν διαπιστώνουν ότι το ανακύψαν ζήτημα δεν είναι καθοριστικό για την έκδοση της αποφάσεώς τους ή ότι η επίμαχη κοινοτική διάταξη έχει αποτελέσει αντικείμενο ερμηνείας εκ μέρους του Δικαστηρίου ή ότι η ορθή εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου είναι τόσο προφανής ώστε να μην υφίσταται περιθώριο εύλογης αμφιβολίας»⁴⁷.

101. Πράγματι, η προδικαστική παραπομπή, εντασσόμενη στο πλαίσιο μιας διαδικασίας άμεσης συνεργασίας μεταξύ του Δικαστηρίου και των εθνικών δικαιοδοτικών οργάνων, βασίζεται σε ένα διάλογο μεταξύ δικαστών. Κατά τη διαδικασία αυτή, οι διάδικοι της κύριας δίκης καλούνται απλώς να υποβάλουν παρατηρήσεις εντός του νομικού πλαισίου που θέτει το αιτούν δικαστήριο⁴⁸. Κατά το Δικαστήριο, «[ε]ντός των ορίων που ορίζει το άρθρο [234 ΕΚ], εναπόκειται έτσι αποκλειστικά στα εθνικά δικαστήρια να αποφασίζουν επί της αρχής και του αντικειμένου της ενδεχόμενης παραπομπής στο Δικαστήριο και εναπόκειται επίσης αποκλειστικά στα δικαστήρια αυτά να κρίνουν αν θεωρούν ότι έχουν φωτιστεί επαρκώς από την προδικαστική απόφαση που εκδόθηκε κατόπιν αιτήσεώς τους ή τους φαίνεται αναγκαίο να απευθυνθούν εκ νέου στο Δικαστήριο»⁴⁹.

100. Ωστόσο, από τη νομολογία αυτή δεν προκύπτει ότι το εθνικό δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου μπορεί να απαλλαγεί από την υποχρέωσή του προδικαστικής παραπομπής, οσάκις οι διάδικοι της κύριας δίκης δεν πρόβαλαν ενώπιόν του ισχυρισμούς βασισμένους στο κοινοτικό δίκαιο. Αντιθέτως, από τη σχετική με τους όρους εφαρμογής του άρθρου 234 ΕΚ

102. Σημειωτέον επίσης ότι το Δικαστήριο, με την προπαρατεθείσα απόφαση *Cilfit* κ.λπ., αποφάνθηκε επί της έννοιας της έκφρασης «όταν ανακύπτει τέτοιο ζήτημα», κατά το

46 — 283/81, Συλλογή 1982, σ. 3415.

47 — Απόφαση *Intermodal Transports*, όπ.π. (σκέψη 33).

48 — Διάταξη της 28ης Απριλίου 1998, *Reisebüro Binder* (C-116/96 REV, Συλλογή 1998, σ. I-1889, σκέψη 7).

49 — Όπ.π. (σκέψη 8).

άρθρο 234, δεύτερη και τρίτη παράγραφος, ΕΚ, προκειμένου να προσδιορίσει υπό ποιες προϋποθέσεις ένα εθνικό δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου υποχρεούται να υποβάλει αίτηση για την έκδοση προδικαστικής απόφασης στο Δικαστήριο.

103. Με την αφορμή αυτή, το Δικαστήριο έκρινε ότι η προδικαστική παραπομπή δεν συνιστά ένδικο βοήθημα παρεχόμενο στους διαδίκους εκκρεμούς διαφοράς ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων. Κατά το Δικαστήριο, «[δ]εν αρκεί να υποστηριχθεί από ένα διάδικο ότι η διαφορά θέτει ζήτημα ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου, ώστε να υποχρεούται το οικείο δικαστήριο να δεχθεί ότι ανέκυψε ένα ζήτημα κατά την έννοια του άρθρου [234 ΕΚ]. Αντιθέτως, εναπόκειται στο δικαστήριο αυτό να παραπέμψει ενδεχομένως το ζήτημα στο Δικαστήριο αυτεπαγγέλτως»⁵⁰.

104. Εξάλλου, το Δικαστήριο, με άλλη απόφαση, έκρινε, αφενός, ότι «το γεγονός ότι οι διάδικοι στην κύρια δίκη δεν επικαλέστηκαν, ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου, ζήτημα κοινοτικού δικαίου, δεν αποκλείει την προσφυγή του εθνικού δικαιοδοτικού οργάνου στο Δικαστήριο» και, αφετέρου, ότι, «προβλέποντας τη δυνατότητα να επιληφθεί προδικαστικώς το Δικαστήριο όταν “ανακύπτει ένα ζήτημα ενώπιον δικαστηρίου κράτους μέλους”, [το άρθρο 234, δεύτερη και τρίτη παράγραφος, ΕΚ] δεν σκοπεί να περιορίσει την εν λόγω δυνατότητα προσφυγής μόνο στις περιπτώσεις όπου ο ένας ή ο άλλος διάδικος στην κύρια δίκη πρόβαλε ζήτημα ερμηνείας ή κύρους του κοινοτικού

δικαίου, αλλά καλύπτει εξίσου τις περιπτώσεις, όπου ένα ζήτημα προβάλλεται από το ίδιο το εθνικό δικαστήριο, το οποίο κρίνει ότι η απόφαση του Δικαστηρίου επ’ αυτού του σημείου είναι “αναγκαία για την έκδοση της δικής του αποφάσεως”»⁵¹.

105. Από τη νομολογία αυτή προκύπτει ότι, όταν εθνικό δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου κρίνει αναγκαία την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου για την επίλυση διαφοράς της οποίας έχει επιληφθεί, το άρθρο 234, τρίτη παράγραφος, ΕΚ, επιβάλλει στο δικαστήριο αυτό να προσφύγει στο Δικαστήριο για κάθε ζήτημα ερμηνείας που ανακύπτει, ακόμη και αν δεν προβάλλονται από τον προσφεύγοντα στην κύρια δίκη ισχυρισμοί που βασίζονται στο κοινοτικό δίκαιο, υπό την επιφύλαξη πάντως των όρων που έθεσε το Δικαστήριο με την προπαρατεθείσα απόφαση *Cilfit* κ.λπ. και τους οποίους επανέλαβε με την προπαρατεθείσα απόφαση *Intermodal Transports*.

106. Η ανάλυση αυτή δεν σημαίνει ότι ένα εθνικό δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου είναι, βάσει του κοινοτικού δικαίου, υποχρεωμένο να λάβει υπόψη του

50 — Απόφαση *Cilfit* κ.λπ., όπ.π. (σκέψη 9).

51 — Απόφαση της 16ης Ιουνίου 1981, 126/80, *Salonia* (Συλλογή 1981, σ. 1563, σκέψη 7). Σημειωτέον ότι το Δικαστήριο, με την προπαρατεθείσα απόφαση *Cilfit* κ.λπ. έκρινε ότι «από τη σχέση μεταξύ της δεύτερας και της τρίτης παραγράφου του [άρθρου 234 ΕΚ] συνάγεται ότι τα δικαστήρια που αναφέρονται στην τρίτη παράγραφο διαθέτουν την ίδια εξουσία εκτιμήσεως, όπως όλα τα άλλα εθνικά δικαστήρια, ως προς το αν μια απόφαση επί ζητήματος κοινοτικού δικαίου είναι αναγκαία για την έκδοση της δικής τους αποφάσεως» (σκέψη 10).

αυτεπαγγέλτως λόγους που βασίζονται στο κοινοτικό δίκαιο. Σημαίνει απλώς ότι, σε περίπτωση που οι διάδικοι της κύριας δίκης δεν επικαλέστηκαν το κοινοτικό δίκαιο, το δικαστήριο αυτό, αφού έχει, βάσει του εσωτερικού του δικαίου, την εξουσία να εξετάζει αυτεπαγγέλτως τη νομιμότητα μιας διοικητικής πράξης από πλευράς κοινοτικού δικαίου και αφού κρίνει ότι η εφαρμογή του δικαίου αυτού είναι αναγκαία για να εκδώσει απόφαση, υποχρεούται, καταρχήν, να υποβάλει στο Δικαστήριο αίτηση για την έκδοση προδικαστικής απόφασης. Αν παραβεί την υποχρέωση αυτή και η απόφασή του στηρίζεται σε εσφαλμένη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου, ο τρίτος όρος που έθεσε η προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz πληρούται.

107. Τρίτον, θεωρώ ότι μια ερμηνεία κατά την οποία για την τήρηση της τρίτης αυτής προϋποθέσεως απαιτείται ο προσφεύγων στην κύρια δίκη να έχει επικαλεστεί το κοινοτικό δίκαιο θα γινόταν δύσκολα αποδεκτή σε περίπτωση παρόμοια με την προκειμένη στην κύρια δίκη.

108. Πράγματι, από την αίτηση για την έκδοση προδικαστικής απόφασης προκύπτει ότι η απαίτηση που αποδείχθηκε αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο, κατά την οποία, υπενθυμίζω, σε περίπτωση διαφοροποιημένης επιστροφής, η απόδειξη ότι το οικείο προϊόν εισήχθη πράγματι σε τρίτη χώρα εντός δωδεκάμηνου μετά την ημερομηνία αποδοχής της δήλωσης εξαγωγής

θα μπορούσε να ζητηθεί ακόμη και μετά τη χορήγηση της ενίσχυσης αυτής, ανταποκρινόταν σε μακροχρόνια πρακτική του Hauptzollamt που υποστηριζόταν από τη νομολογία τόσο του Finanzgericht Hamburg όσο και του Bundesfinanzhof⁵².

109. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές, είναι δυνατό να προσαφθεί στον διάδικο ότι δεν θεμελίωσε στο κοινοτικό δίκαιο, εν προκειμένω στο άρθρο 5, παράγραφος 1, στοιχείο α', του κανονισμού 3665/87, την προσφυγή που άσκησε ενώπιον κρίνοντας σε τελευταίο βαθμό εθνικού δικαστηρίου, ενώ το άρθρο αυτό, όπως ερμηνευόταν και εφαρμοζόταν παγίως από τα εθνικά δικαστήρια, πριν την προπαρατεθείσα απόφαση Emsland-Stärke, δεν θα τον βοηθούσε να νικήσει; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι προφανής και είναι λογικό, σε παρόμοια περίπτωση, ο διάδικος να στηρίζει τη νομική στρατηγική του σε επιχειρήματα που δεν άπτονται του κοινοτικού δικαίου⁵³.

110. Επομένως, κατόπιν όλων των ανωτέρω σκέψεων, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα ότι, για να πληρούται η προϋπόθεση που έθεσε η προπαρατεθείσα απόφαση

52 — Βλ. την αίτηση για την έκδοση προδικαστικής απόφασης στη γαλλική γλωσσική έκδοση, σ. 9 και 10.

53 — Μια διαφορετική απάντηση θα ωθούσε τους διαδίκους να επικαλούνται το κοινοτικό δίκαιο μόνο για να προφυλαχθούν στις περιπτώσεις που, στο απροσδιόριστο μέλλον, η απόφαση του κρίνοντας σε τελευταίο βαθμό εθνικού δικαστηρίου θα προσέκρουε σε μεταγενέστερη απόφαση του Δικαστηρίου, γεγονός που δεν θεωρώ ότι ανταποκρίνεται στον βασικό σκοπό του άμεσου αποτελέσματος του κοινοτικού δικαίου.

Κühne & Heitz, κατά την οποία η απόφαση κρίνοντας σε τελευταίο βαθμό εθνικού δικαστηρίου στηρίχθηκε σε ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου η οποία, βάσει μεταγενέστερης απόφασης του Δικαστηρίου, αποδείχθηκε εσφαλμένη και υιοθετήθηκε από το εθνικό δικαστήριο, χωρίς αυτό να έχει υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, κατά τους όρους του άρθρου 234, παράγραφος 3, ΕΚ, δεν προαπαιτείται ο προσφεύγων της κύριας δίκης να έχει επικαλεστεί το κοινοτικό δίκαιο στο πλαίσιο της ένδικης προσφυγής που άσκησε, βάσει του εσωτερικού δικαίου, κατά της επίμαχης διοικητικής απόφασης.

Γ — Επί του δευτέρου προδικαστικού ερωτήματος

111. Το αιτούν δικαστήριο, με το ερώτημα αυτό ζητεί από το Δικαστήριο να αποφανθεί αν, εκτός από τις προϋποθέσεις που έθεσε η προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz, η δυνατότητα να ζητηθεί η επανεξέταση και η διόρθωση μιας διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη και αποδεικνύεται αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο περιορίζεται χρονικά για επιτακτικούς λόγους κοινοτικού δικαίου.

112. Υπενθυμίζω ότι το ερώτημα αυτό οφείλεται στο ειδικό πλαίσιο της υπόθεσης της κύριας δίκης, ήτοι στο γεγονός ότι η Kempter, με έγγραφο της 16ης Σεπτεμβρίου 2002, δηλαδή 19 μήνες μετά την έκδοση της προπαρατεθείσας απόφασης Emsland-Stärke της 14ης Δεκεμβρίου 2000, ζήτησε από το Hauptzollamt την ανάκληση της απόφασης περί επιστροφής της 10ης Αυγούστου 1995.

113. Από το σκεπτικό της αίτησης για την έκδοση προδικαστικής απόφασης προκύπτει ότι το δεύτερο ερώτημα που διατύπωσε με γενικό τρόπο το Finanzgericht Hamburg περιλαμβάνει δύο σκέλη⁵⁴.

114. Αφενός, το Finanzgericht Hamburg ζητεί να μάθει το περιεχόμενο της τέταρτης προϋπόθεσης που έθεσε το Δικαστήριο με την προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz, ήτοι της προϋπόθεσης ότι ο ενδιαφερόμενος απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο μόλις έλαβε γνώση της νομολογίας του Δικαστηρίου.

115. Αφετέρου, το αιτούν δικαστήριο ερωτά γενικότερα αν, εκτός από την προϋπόθεση αυτή, πρέπει να θεωρηθεί επίσης ότι η δυνατότητα να ζητηθεί η επανεξέταση και η ανάκληση μιας διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη και αποδεικνύεται αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο περιορίζεται χρονικά για λόγους ασφάλειας δικαίου ή αν, αντιθέτως, δεν περιορίζεται χρονικά. Καθόσον η εθνική διοίκηση οφείλει να εφαρμόζει την ερμηνεία διάταξης του κοινοτικού δικαίου βάσει προδικαστικής απόφασης του Δικαστηρίου στις έννομες σχέσεις που έχουν γεννηθεί πριν την απόφαση αυτή, το αιτούν δικαστήριο αμφιβάλλει ως προς τη συμβατότητα προς το κοινοτικό δίκαιο ενός χρονικού περιορισμού της δυνατότητας να ζητηθεί, βάσει της προπαρατεθείσας

54 — Βλ. σημεία 31 έως 35 των προτάσεων αυτών.

απόφασης Emsland-Stärke, η επανεξέταση και η ανάκληση διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη και παραβιάζει το κοινοτικό δίκαιο.

116. Επομένως, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, στην ουσία, από το Δικαστήριο να αποφανθεί αν το κοινοτικό δίκαιο επιτρέπει να περιορίζεται χρονικά η δυνατότητα να ζητηθεί η επανεξέταση και η ανάκληση διοικητικής απόφασης η οποία, κατόπιν εξαντλήσεως των εσωτερικών ενδίκων μέσων, έχει καταστεί απρόσβλητη και αποδεικνύεται αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο όπως ερμηνεύθηκε ακολούθως από το Δικαστήριο, χωρίς το κρίνον σε τελευταίο βαθμό εθνικό δικαστήριο να έχει υποβάλει στο Δικαστήριο αίτηση για την έκδοση προδικαστικής απόφασης.

117. Η Kempfer, με τις έγγραφες παρατηρήσεις της επισημαίνει, καταρχάς, ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν περιλαμβάνει καμία ειδική διάταξη περί αποσβεστικής προθεσμίας ή παραγραφής του δικαίωματος επανεξέτασης. Εξάλλου, προσθέτει ότι, σύμφωνα με την προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ασκήσει το δικαίωμά του επανεξέτασης της διοικητικής απόφασης μόνον εφόσον το προβλέπει εθνική διάταξη. Για να κριθεί αν το δικαίωμα αυτό περιορίζεται χρονικά, πρέπει επομένως να ληφθούν υπόψη οι εθνικές διατάξεις περί παραγραφής.

118. Η Kempfer ισχυρίζεται επίσης ότι, ακόμη και στην περίπτωση που είχαν αναλογική εφαρμογή οι κοινοτικές διατάξεις περί αποσβεστικής προθεσμίας ή παραγραφής, το αίτημά της δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί ότι υποβλήθηκε εκπροθέσμως. Προβάλλει συναφώς πολλά επιχειρήματα. Έτσι, παρατηρεί, μεταξύ άλλων, ότι χρειαζόταν χρόνος προκειμένου η ερμηνεία που έδωσε το Δικαστήριο με την προπαρατεθείσα απόφαση Emsland-Stärke να οδηγήσει στη Γερμανία σε νέα διοικητική πρακτική και σε μεταβολή της νομολογίας. Πράγματι, η Kempfer επισημαίνει ότι η εθνική νομολογία έλαβε υπόψη την απόφαση αυτή του Δικαστηρίου με απόφαση του Bundesfinanzhof της 21ης Μαρτίου 2002.

119. Εν πάση περιπτώσει, η Kempfer θεωρεί ότι, στο μέτρο που η αίτηση επανεξέτασης της απόφασης περί επιστροφής δεν μπορεί να ευδοκιμήσει βάσει μόνον του εθνικού δικαίου, η ενδεχόμενη κοινοτική προθεσμία παραγραφής δεν θα μπορούσε να αρχίσει πριν την ημερομηνία ανάπτυξης των προτάσεων του γενικού εισαγγελέα P. Léger στην υπόθεση επί της οποίας εκδόθηκε η προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz, ήτοι πριν τις 17 Ιουνίου 2003. Πράγματι, με τις προτάσεις αυτές, το άρθρο 10 ΕΚ ερμηνεύθηκε για πρώτη φορά υπό την έννοια ότι μία τέτοια απόφαση πρέπει να μπορεί να επανεξετασθεί. Επομένως, η αίτηση της Kempfer, αφού υποβλήθηκε πριν την ημερο-

μηνία αυτή, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως εκπρόθεσμη⁵⁵.

120. Όσον αφορά την τέταρτη προϋπόθεση που έθεσε η προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz, κατά την οποία «ο ενδιαφερόμενος απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο μόλις έλαβε γνώση [της] κοινοτικής νομολογίας» και από την οποία απορρέει η παρανομία της διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη, η Τσεχική και Φινλανδική Κυβέρνηση συμφωνούν με τον αιτούν δικαστήριο ότι η προθεσμία που θέτει το Δικαστήριο για την υποβολή αίτησης επανεξέτασης μιας τέτοιας απόφασης εξαρτάται από την πραγματική γνώση της νομολογίας αυτής εκ μέρους του ενδιαφερομένου. Επομένως, αίτηση επανεξέτασης που υποβάλλεται τρεις μήνες μετά την ημερομηνία κατά την οποία η Kempter έλαβε πράγματι γνώση της ερμηνείας του Δικαστηρίου πληροί την προϋπόθεση αυτή.

121. Οι κυβερνήσεις αυτές, εκτός από την προϋπόθεση που έθεσε το Δικαστήριο με την απόφαση αυτή, υποστηρίζουν ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν απαγορεύει τον χρονικό

περιορισμό του δικαιώματος επανεξέτασης μιας παράνομης διοικητικής απόφασης. Επομένως, οι εθνικοί δικονομικοί κανόνες μπορούν εγκύρως να προβλέπουν ότι παρόμοιες αιτήσεις πρέπει να υποβάλλονται εντός ορισμένων προθεσμιών. Η συμβατότητα των προθεσμιών αυτών με το κοινοτικό δίκαιο πρέπει να εκτιμάται υπό το φως της αρχής της ισοδυναμίας (που απαιτεί οι προθεσμίες να μην είναι δυσμενέστερες από τις προθεσμίες που προβλέπουν οι κανόνες που αφορούν παρόμοιες ενστάσεις εσωτερικής φύσης) και της αρχής της αποτελεσματικότητας (που απαιτεί οι προθεσμίες να μην καθιστούν πρακτικώς αδύνατη την άσκηση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει το κοινοτικό δίκαιο).

122. Κατά την Επιτροπή, το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα αφορά μόνον το χρονικό διάστημα μεταξύ της έκδοσης της απόφασης του Δικαστηρίου από την οποία απορρέει η παρανομία της διοικητικής απόφασης και της υποβληθείσας από την Kempter αίτησης επανεξέτασης και ανάκλησης της εν λόγω απόφασης, ήτοι, στην προκειμένη περίπτωση, άνω των 19 μηνών. Αντιθέτως, κατά την Επιτροπή, το αιτούν δικαστήριο δεν αναφέρεται στο διάστημα μεταξύ της αίτησης αυτής και είτε της έκδοσης της αρχικής διοικητικής απόφασης (ήτοι της απόφασης περί επιστροφής της 10ης Αυγούστου 1995), είτε του χρόνου κατά τον οποίο η αιτούσα έλαβε γνώση της απόφασης του Δικαστηρίου από την οποία απορρέει η παρανομία της διοικητικής απόφασης (ήτοι την 1η Ιουλίου 2002, όταν έλαβε με τηλεομοιοτυπία την απόφαση του Bundesfinanzhof της 21ης Μαρτίου 2002).

55 — Η Kempter στηρίζει την επιχειρηματολογία αυτή στην απόφαση της 25ης Ιουλίου 1991, C-208/90, Emmott (Συλλογή 1991, σ. I-4269), με την οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι «για όσο χρόνο ένα κράτος μέλος δεν έχει μεταφέρει ορθώς στην εσωτερική του έννομη τάξη τις διατάξεις της οδηγίας 79/77/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 19ης Δεκεμβρίου 1978, περί της προοδευτικής εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικής ασφάλισως, συνιστά παράβαση του κοινοτικού δικαίου η εκ μέρους των αρμοδίων αρχών αυτού του κράτους μέλους επίκληση των εθνικών δικονομικών κανόνων των σχετικών με τις προθεσμίες εντός των οποίων οι ιδιώτες μπορούν να προσφεύγουν κατά των αρχών αυτών ενόψει των εθνικών δικαστηρίων για την προστασία δικαιωμάτων που παρέχονται απευθείας από το άρθρο 4, παράγραφος 1, της οδηγίας αυτής».

123. Εξάλλου, η Επιτροπή επισημαίνει ότι δεν υποστηρίζει τον καθορισμό προθεσμίας, σε κοινοτικό επίπεδο, λόγω της αρχής της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών. Για λόγους ασφάλειας δικαίου, προτείνει να συμπληρωθεί η τέταρτη προϋπόθεση που έθεσε η προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz με την πρόβλεψη ότι η προϋπόθεση αυτή απαιτεί ο ενδιαφερόμενος να απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο μόλις έλαβε γνώση της προδικαστικής απόφασης του Δικαστηρίου και εντός χρόνου, από της εκδόσεως της εν λόγω απόφασης, ο οποίος θεωρείται εύλογος από πλευράς αρχών του εθνικού δικαίου και σύμφωνα προς τις αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας.

124. Υπό το πρίσμα των επιχειρημάτων αυτών, πρέπει καταρχάς να ερευνηθεί το περιεχόμενο της τέταρτης αυτής προϋπόθεσης που προβλέπει ότι «ο ενδιαφερόμενος απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο μόλις έλαβε γνώση [της] νομολογίας [του Δικαστηρίου]».

125. Αν αναλογισθούμε τη γένεση της εν λόγω προϋπόθεσης, ήτοι τις περιστάσεις της υπόθεσης επί της οποίας εκδόθηκε η προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz, διαπιστώνουμε ότι η προσφεύγουσα επιχείρηση ζήτησε με έγγραφο της 13ης Δεκεμβρίου 1994 και της 3ης Ιανουαρίου 1995 την καταβολή των επιστροφών λόγω εξαγωγής των οποίων το ποσό της είχε αναζητηθεί, ενώ η προπαρατεθείσα απόφαση Voogd Vleesimport en —export εκδόθηκε από το Δικαστήριο μεταξύ δύο και τριών μηνών νωρίτερα, ήτοι στις 5 Οκτωβρίου 1994. Το αιτούν δικαστήριο αμφέβαλε τότε ως προς

το αν πρέπει «να μη θίγεται ο απρόσβλητος χαρακτήρας της διοικητικής αποφάσεως σε μια περίπτωση [όπου, μεταξύ άλλων περιστάσεων,] η ενδιαφερομένη απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο μόλις έλαβε γνώση [της] αποφάσεως του Δικαστηρίου»⁵⁶.

126. Το Δικαστήριο, λαμβάνοντας υπόψη την κατάσταση αυτή στο σκεπτικό της απόφασής του και μνημονεύοντάς την στο διατακτικό της, πιθανώς, δεδομένου του πλαισίου της υπόθεσης στην κύρια δίκη, θέλησε να επισημάνει το γεγονός ότι η προσφεύγουσα απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο αμέσως μετά την έκδοση της απόφασης του Δικαστηρίου που διέγνωσε την παρανομία της επίμαχης διοικητικής απόφασης.

127. Πάντως, το Δικαστήριο, μετατρέποντας στη συνέχεια την «περίσταση» αυτή σε «προϋπόθεση» με την προπαρατεθείσα απόφαση i-21 Germany και Arcor, διατήρησε την ίδια διατύπωση και δεν διευκρίνισε αν η προϋπόθεση αναφέρεται στην πραγματική γνώση της προδικαστικής απόφασης από τον ενδιαφερόμενο ή στην ημερομηνία της έκδοσής της.

128. Με βάση τους όρους που χρησιμοποιεί το Δικαστήριο, καταλαβαίνω την ερμηνεία

56 — Απόφαση Kühne & Heitz, ό.π. (σκέψη 17).

που προτείνει το αιτούν δικαστήριο και υποστηρίζουν η Τσεχική και η Φινλανδική Κυβέρνηση, κατά την οποία η έκφραση «έλαβε γνώση της νομολογίας του Δικαστηρίου» αναφέρεται στον χρόνο που ο αιτών πράγματι πληροφορήθηκε τη νομολογία αυτή και όχι στην ημερομηνία έκδοσης της απόφασης του Δικαστηρίου.

129. Εντούτοις, δεδομένης της σημασίας της αρχής της ασφάλειας δικαίου και, ειδικότερα, της σταθερότητας των εννόμων σχέσεων, δεν συμφωνώ να γίνει δεκτή η ερμηνεία αυτή.

130. Πράγματι, μια τέτοια ερμηνεία θα ευνοούσε την υποκειμενική διάσταση της προϋπόθεσης που έθεσε το Δικαστήριο, γεγονός που μπορεί να προκαλέσει δυσχέρειες ως προς την απόδειξη του χρόνου κατά τον οποίο ο ενδιαφερόμενος έλαβε πράγματι γνώση της νομολογίας του Δικαστηρίου. Αντιθέτως, θεωρώ ότι το να λαμβάνεται υπόψη η ημερομηνία της έκδοσης μιας απόφασης του Δικαστηρίου, γεγονός που είναι απαλλαγμένο από κάθε υποκειμενική θεώρηση, συνάδει περισσότερο με τις επιταγές της αρχής της ασφάλειας δικαίου, όπως η σταθερότητα των εννόμων σχέσεων.

131. Θα μπορούσε πάντως να μου αντιταχθεί δικαίως ότι η απαίτηση να απευθύνθηκε ο ενδιαφερόμενος στο διοικητικό όργανο αμέσως μετά την έκδοση της προδικαστικής

απόφασης του Δικαστηρίου που διέγνωσε την παρανομία της επίμαχης διοικητικής απόφασης είναι υπερβολική σε πλαίσιο παρόμοιο με εκείνο της υπόθεσης της κύριας δίκης. Πράγματι, υπενθυμίζω ότι από τον φάκελο της υπόθεσης προκύπτει ότι χρειάστηκε ορισμένο χρονικό διάστημα ώστε η ερμηνεία του Δικαστηρίου, που δόθηκε με την προπαρατεθείσα απόφαση *Emsland-Stärke*, να δημιουργήσει νέα διοικητική πρακτική και να προκαλέσει αλλαγή της νομολογίας στη Γερμανία. Πράγματι, τα εθνικά δικαστήρια έλαβαν υπόψη την απόφαση αυτή του Δικαστηρίου μόλις με την απόφαση του *Bundesfinanzhof* της 21ης Μαρτίου 2002. Εξάλλου, όπως επισημαίνει η *Kempter* με τις έγγραφες παρατηρήσεις της, πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι, αφενός, η εν λόγω απόφαση του Δικαστηρίου δεν αφορά τον κανονισμό 3665/87, αλλά τον προϊσχύσαντα κανονισμό 2730/79 και, αφετέρου, η ερμηνεία κατά την οποία η προσκόμιση συμπληρωματικών αποδεικτικών στοιχείων μπορεί να επιβληθεί μόνον πριν τη χορήγηση της επιστροφής λόγω εξαγωγής δεν προκύπτει από το διατακτικό της απόφασης, αλλά από τη σκέψη 48 του σκεπτικού της. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές, θα ήταν άδικο να καταλογισθεί στην *Kempter* ότι δεν υπέβαλε αίτηση επανεξέτασης στο *Hauptzollamt* αμέσως μετά την έκδοση της προδικαστικής απόφασης του Δικαστηρίου.

132. Οι παρατηρήσεις αυτές καταδεικνύουν τα μειονεκτήματα της αυστηρής ερμηνείας της προϋπόθεσης κατά την οποία «ο ενδιαφερόμενος απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο μόλις έλαβε γνώση [της] νομολογίας [του Δικαστηρίου]». Επομένως, κατά

τη γνώμη μου, αμφισβητείται η ύπαρξη της προϋπόθεσης αυτής.

της κύριας δίκης, αφού ο εν λόγω περιορισμός αποτελεί δικονομικό όρο εφαρμογής της υποχρέωσης επανεξέτασης που απορρέει από το άρθρο 10 ΕΚ.

133. Σημειωτέον πάντως ότι, δεδομένης της σημασίας της αρχής της ασφάλειας δικαίου, δικαιολογείται η θέσπιση χρονικού περιορισμού για την υποβολή αιτήσεων επανεξέτασης και ανάκλησης των διοικητικών αποφάσεων οι οποίες, κατόπιν εξαντλήσεως των εσωτερικών ενδίκων μέσων, έχουν καταστεί απρόσβλητες και αποδεικνύονται αντίθετες προς το κοινοτικό δίκαιο όπως ερμηνεύθηκε ακολούθως από το Δικαστήριο, χωρίς το κρίνον σε τελευταίο βαθμό εθνικό δικαστήριο να έχει υποβάλει στο Δικαστήριο αίτηση για την έκδοση προδικαστικής απόφασης. Επομένως το κοινοτικό δίκαιο δεν απαγορεύει να περιορίζεται χρονικά η δυνατότητα υποβολής τέτοιων αιτήσεων. Απομένει, ως εκ τούτου, να καθορισθεί η μέθοδος του χρονικού αυτού περιορισμού.

136. Έτσι, κατά τη γνώμη μου, θα ήταν σύμφωνο προς την αρχή της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών να αφηθεί σε αυτά η αρμοδιότητα να καθορίσουν την προθεσμία εντός της οποίας πρέπει να υποβάλλονται οι αιτήσεις αυτές. Θεωρώ ότι η λύση αυτή ανταποκρίνεται περισσότερο στη συλλογιστική του Δικαστηρίου με την προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz που σκοπεύει να συμβιβάσει την αρχή της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου με την αρχή της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών και την αρχή της ασφάλειας δικαίου.

134. Προς τούτο, δεν θεωρώ ότι ικανοποιεί ο χρονικός αυτός περιορισμός να εκληφθεί ως προϋπόθεση της υποχρέωσης επανεξέτασης βάσει του άρθρου 10 ΕΚ, όπως οι λοιπές προϋποθέσεις που έθεσε το Δικαστήριο με την προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz.

135. Περαιτέρω, κατά τη γνώμη μου, δεν θα έπρεπε να καθορισθεί απευθείας από το Δικαστήριο ο χρονικός περιορισμός για την υποβολή αιτήσεων επανεξέτασης και ανάκλησης των διοικητικών αποφάσεων που έχουν καταστεί απρόσβλητες και αποδεικνύονται αντίθετες προς το κοινοτικό δίκαιο, όπως οι επίμαχες αιτήσεις στην υπόθεση

137. Εξάλλου, αυτή η παραπομπή στους εθνικούς δικονομικούς κανόνες των κρατών μελών που οφείλουν βεβαίως να σέβονται τις αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας συνάδει με την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου που αναγνωρίζει ότι είναι συμβατός προς το κοινοτικό δίκαιο ο καθορισμός από τα κράτη μέλη εύλογων αποκλειστικών προθεσμιών ασκήσεως προσφυγής. Η νομολογία αυτή οφείλεται και εφαρμόζεται συχνότερα στις διαφορές σχετικά με την επανειλημμένη επιβολή εθνικών τελών που

έχουν εισπραχθεί αχρεωστήτως εξ επόψεως κοινοτικού δικαίου.

138. Από τη νομολογία αυτή προκύπτει ότι, ελλείψει κοινοτικής ρυθμίσεως για την επιστροφή των αχρεωστήτως καταβληθέντων εθνικών φόρων, στην εσωτερική έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους απόκειται να ορίσει τα αρμόδια δικαστήρια και να θεσπίσει τους διαδικαστικούς κανόνες ασκήσεως των ενδίκων βοηθημάτων που αποσκοπούν στην κατοχύρωση της προστασίας των δικαιωμάτων τα οποία οι ιδιώτες αντλούν από το κοινοτικό δίκαιο, υπό την προϋπόθεση, αφενός, ότι οι κανόνες αυτοί δεν είναι λιγότερο ευνοϊκοί από εκείνους που αφορούν παρόμοια βοηθήματα της εσωτερικής έννομης τάξεως και, αφετέρου, ότι δεν καθιστούν πρακτικά αδύνατη ή υπερβολικά δυσχερή την άσκηση των δικαιωμάτων που χορηγεί η κοινοτική έννομη τάξη⁵⁷. Το Δικαστήριο αναγνώρισε έτσι ότι ο καθορισμός, στο πλαίσιο εθνικών δικονομικών κανόνων, εύλογων αποκλειστικών προθεσμιών προσφυγής, ο οποίος «συνιστά εφαρμογή της θεμελιώδους αρχής της ασφάλειας δικαίου που προστατεύει συγχρόνως τον φορολογούμενο και τη διοίκηση»⁵⁸, είναι συμβατός προς το κοινοτικό δίκαιο. Πράγματι, «τέτοιες προθεσμίες δεν είναι ικανές να καταστήσουν πρακτικώς αδύνατη ή υπερβολικά δυσχερή την άσκηση των δικαιωμάτων που χορηγούνται από την κοινοτική έννομη τάξη»⁵⁹. Εξάλλου, το γεγονός ότι το Δικαστήριο έχει

εκδώσει προδικαστική απόφαση για την ερμηνεία της επίμαχης διατάξεως του κοινοτικού δικαίου δεν ασκεί επιρροή στο ζήτημα αν ο καθορισμός, στο πλαίσιο εθνικών δικονομικών κανόνων, εύλογων αποκλειστικών προθεσμιών προσφυγής είναι συμβατός προς το κοινοτικό δίκαιο⁶⁰.

139. Το Δικαστήριο εφάρμοσε επίσης τη συλλογιστική αυτή στον τομέα της ευθύνης των κρατών μελών για παραβίαση του κοινοτικού δικαίου, βάσει παρόμοιας λογικής με αυτήν που προτείνω στο Δικαστήριο να δεχθεί εν προκειμένω. Πράγματι, αν και οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες τα κράτη υποχρεούνται να αποκαθιστούν τις ζημίες που προκαλούν στους ιδιώτες λόγω παραβιάσεων του κοινοτικού δικαίου έχουν τεθεί από το Δικαστήριο⁶¹, το κράτος υποχρεούται να αποκαθιστά τις συνέπειες της προκληθείσας ζημίας στο πλαίσιο του εθνικού δικαίου της αστικής ευθύνης του, οι προϋποθέσεις όμως και ιδίως οι προθεσμίες που ορίζουν οι

57 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 16ης Δεκεμβρίου 1976, 33/76, Rewe (Συλλογή τόμος 1976, σ. 747, σκέψη 5), και 45/76, Comet (συνοπτική μετάφραση στα ελληνικά, Συλλογή 1976, σ. 765, σκέψεις 13 και 16) της 17ης Ιουλίου 1997, C-90/94, Haahr Petroleum (Συλλογή 1997, σ. I-4085, σκέψη 46) της 15ης Σεπτεμβρίου 1998, C-231/96, Edis (Συλλογή 1998, σ. I-4951, σκέψεις 19 και 34), και της 17ης Ιουνίου 2004, C-30/02, Recheio - Cash & Carry (Συλλογή 2004, σ. I-6051, σκέψη 17).

58 — Προπαρατεθείσες αποφάσεις Rewe (σκέψη 5) και Comet (σκέψη 18). Βλ., επίσης, υπό την έννοια αυτή, προπαρατεθείσες αποφάσεις Haahr Petroleum (σκέψη 48), Edis (σκέψη 20) και Recheio - Cash & Carry (σκέψη 18).

59 — Απόφαση Edis, όπ.π. (σκέψη 35).

60 — Βλ. προπαρατεθείσες αποφάσεις Rewe (σκέψη 7) και Edis (σκέψη 20). Το Δικαστήριο, με την απόφαση Edis, έκρινε ότι «το γεγονός ότι το Δικαστήριο έχει εκδώσει προδικαστική απόφαση ως προς την ερμηνεία διατάξεως του κοινοτικού δικαίου χωρίς να περιορίσει τα διαχρονικά αποτελέσματα της αποφάσεως αυτής δεν θίγει το δικαίωμα των κρατών μελών να αντιτάξουν στις ένδικες προσφυγές των κρατών μελών να υφίσταται άμεση αιτώδης συνάφεια μεταξύ της παραβιάσεως της υποχρεώσεως που υπέχει το κράτος και της ζημίας που υπέστησαν οι ζημιωθέντες (βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση Köbler, όπ.π., σκέψη 51). Το Δικαστήριο έκρινε περαιτέρω ότι οι τρεις αυτές προϋποθέσεις «είναι αναγκαίες και ικανές να στοιχειοθετήσουν αξίωση των ιδιωτών προς αποζημίωση, χωρίς πάντως να αποκλείουν τη δυνατότητα θεμελιώσεως ευθύνης του Δημοσίου υπό λιγότερο περιοριστικές προϋποθέσεις, βάσει του εθνικού δικαίου» (απόφαση Köbler, όπ.π., σκέψη 57).

61 — Από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει ότι οι προϋποθέσεις αυτές είναι τρεις, ήτοι ο παραβιάζόμενος κανόνας του κοινοτικού δικαίου να αποσκοπεί στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες, η παραβίαση να είναι κατάφωρη και να υφίσταται άμεση αιτώδης συνάφεια μεταξύ της παραβιάσεως της υποχρεώσεως που υπέχει το κράτος και της ζημίας που υπέστησαν οι ζημιωθέντες (βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση Köbler, όπ.π., σκέψη 51). Το Δικαστήριο έκρινε περαιτέρω ότι οι τρεις αυτές προϋποθέσεις «είναι αναγκαίες και ικανές να στοιχειοθετήσουν αξίωση των ιδιωτών προς αποζημίωση, χωρίς πάντως να αποκλείουν τη δυνατότητα θεμελιώσεως ευθύνης του Δημοσίου υπό λιγότερο περιοριστικές προϋποθέσεις, βάσει του εθνικού δικαίου» (απόφαση Köbler, όπ.π., σκέψη 57).

εθνικές νομοθεσίες σχετικά με την αποκατάσταση των ζημιών πρέπει να σέβονται τις αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας⁶². Το Δικαστήριο έχει κρίνει επίσης ότι «ο καθορισμός εύλογων αποκλειστικών προθεσμιών συνάδει κατ' αρχήν [με την αρχή της αποτελεσματικότητας του κοινοτικού δικαίου], καθόσον συνιστά εφαρμογή της θεμελιώδους αρχής της ασφάλειας δικαίου»⁶³.

140. Σύμφωνα με την πάγια αυτή νομολογία του Δικαστηρίου που σέβεται τη δικονομική αυτονομία των κρατών μελών, θεωρώ ότι τα κράτη μέλη μπορούν να προβλέπουν, επικαλούμενα την αρχή της ασφάλειας δικαίου, ότι η αίτηση επανεξέτασης και ανάκλησης μιας διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη και αποδεικνύεται αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο όπως ερμηνεύθηκε ακολούθως από το Δικαστήριο πρέπει να υποβάλλεται ενώπιον της αρμόδιας διοικητικής αρχής εντός εύλογης προθεσμίας.

141. Επομένως, στο Finanzgericht Hamburg εναπόκειται να ερευνήσει αν το γερμανικό δικονομικό δίκαιο προβλέπει προθεσμία για την υποβολή αίτησης επανεξέτασης και ανάκλησης διοικητικής απόφασης που έχει καταστεί απρόσβλητη, όπως η επίμαχη στην υπόθεση της κύριας δίκης απόφαση. Εάν προβλέπεται τέτοια προθεσμία, το Finanzgericht Hamburg οφείλει να διασφαλίσει ότι ο δικονομικός κανόνας που προβλέπει την προθεσμία αυτή συνάδει

με τις αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας.

142. Συνεπώς, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στο αιτούν δικαστήριο ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν απαγορεύει την πρόβλεψη, κατ' εφαρμογή της αρχής της ασφάλειας δικαίου, χρονικού περιορισμού για την υποβολή αίτησης επανεξέτασης και ανάκλησης διοικητικής απόφασης που, αν και έχει καταστεί απρόσβλητη κατόπιν εξαντλήσεως των εθνικών ενδίκων μέσων, αντίκειται στο κοινοτικό δίκαιο όπως το ερμήνευσε ακολούθως το Δικαστήριο χωρίς το εθνικό δικαστήριο που αποφάνθηκε σε τελευταίο βαθμό να έχει υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο. Στα κράτη μέλη εναπόκειται να καθορίσουν, βάσει των κοινοτικών αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας, την προθεσμία εντός της οποίας πρέπει να υποβληθεί η αίτηση αυτή.

143. Τέλος, επισημαίνω ότι, εάν το Δικαστήριο, αντιθέτως προς τη λύση που προτείνω, δεν θελήσει να αναθεωρήσει την τέταρτη προϋπόθεση που έθεσε με την προπαρατεθείσα απόφαση Kühne & Heitz, θα πρέπει, αφενός, να προσδιορίσει την έννοιά της και, αφετέρου, να θεωρήσει ότι η προϋπόθεση αυτή ισχύει μόνον επικουρικός, ήτοι στην περίπτωση που οι δικονομικοί κανόνες του κράτους μέλους δεν προβλέπουν προθεσμία για την υποβολή αιτήσεων επανεξέτασης και ανάκλησης των διοικητικών αποφάσεων που έχουν καταστεί απρόσβλητες.

62 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 19ης Νοεμβρίου 1991, C-6/90 και C-9/90, Francovich κ.λπ. (Συλλογή 1991, σ. I-5357, σκέψεις 41 έως 43) της 10ης Ιουλίου 1997, C-261/95, Palmisani, Συλλογή 1997, σ. I-4025, σκέψη 27), και Köbler, όπ.π. (σκέψη 58).

63 — Απόφαση Palmisani, όπ.π. (σκέψη 28).

VI — Πρόταση

144. Κατόπιν όλων των ανωτέρω σκέψεων, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στα ερωτήματα του Finanzgericht Hamburg ως εξής:

- «1) Για να πληρούται ο όρος που έθεσε η απόφαση του Δικαστηρίου της 13ης Ιανουαρίου 2004, C-453/00, Kühne & Heitz, σύμφωνα με τον οποίο η απόφαση του εθνικού δικαστηρίου που αποφαινεται σε τελευταίο βαθμό στηρίχθηκε σε ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου η οποία, βάσει μεταγενέστερης νομολογίας του Δικαστηρίου, αποδείχθηκε εσφαλμένη και υιοθετήθηκε από το εθνικό δικαστήριο, χωρίς αυτό να έχει υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο κατά το άρθρο 234, παράγραφος 3, ΕΚ, δεν απαιτείται ο προσφεύγων στην κύρια δίκη να επικαλείται το κοινοτικό δίκαιο στο πλαίσιο της προσφυγής που άσκησε, βάσει του εσωτερικού δικαίου, ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου κατά της επίμαχης διοικητικής απόφασης.

- 2) Το κοινοτικό δίκαιο δεν απαγορεύει την πρόβλεψη, κατ' εφαρμογή της αρχής της ασφάλειας δικαίου, χρονικού περιορισμού για την υποβολή αίτησης επανεξέτασης και ανάκλησης διοικητικής απόφασης που, αν και έχει καταστεί απρόσβλητη κατόπιν εξαντλήσεως των εθνικών ενδίκων μέσων, αντίκειται στο κοινοτικό δίκαιο όπως το ερμήνευσε ακολούθως το Δικαστήριο χωρίς το εθνικό δικαστήριο που αποφάνθηκε σε τελευταίο βαθμό να έχει υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο. Στα κράτη μέλη εναπόκειται να καθορίσουν, βάσει των κοινοτικών αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας, την προθεσμία εντός της οποίας πρέπει να υποβληθεί η αίτηση αυτή.»